

ילקוט ווהלין

63 שנה למדינת ישראל

53 שנה לילקוט

מס' 60

תשרי תשע"ב - אוקטובר 2011

ילקוט וזה לין

63 שנה למדינת ישראל

53 שנה לילקוט

מס' 60

תשרי תשע"ב - אוקטובר 2011

בהוצאת: האיגוד העולמי של יוצאי ווהלין, המרכז בישראל
היכל יהדות ווהלין, רח' כוהן 10, גבעתיים 53583
טלפקס. 03-5717621

בשיתוף עם: **הפדרציה של יוצאי ווהלין, ניו-יורק, ארה"ב**
Federation of Wolinian Jews Inc
E, 7th Str., Brooklyn, N.Y. 1123, USA 2675
Tel. 8913323

ארגון יוצאי ווהלין, לוס אנג'לס, ארה"ב
Wolliner Society of Los Angeles
N. Palm Dr., Beverly Hills, CA 90210, USA 304

הפדרציה של יוצאי ווהלין, מונטריאול, קנדה
Federation of Wolinian Jews
Montreal, Que H3W2Z5

העורך הראשון: יהודה מרין ז"ל

חברי המערכת: יוסף גליצקי
ציפי קרליץ
בוריס בריק
אברהם ביבר

עורכת: ציפי קרליץ

**מאמרים, כתבות, שירים, דברי זכרון, רשמי מסע ותמונות
יתקבלו בברכה.**

ניתן להעביר אל מזכירת המערכת גב' זהבה ויסברג:

wohlinorg@bezeqint.net

עיצוב: רויטל לוי-אביב
הדפסה: דפוס שלמה לוי בע"מ 052-5471060

תוכן עניינים

5	דבר יו"ר האיגוד
6	מכתבים לעיריית גבעתיים
7	מכתב מראש העיר גבעתיים
8	מכתב תשובה מראש עיריית גבעתיים
10	יום הזיכרון לשואה ולגבורה תשע"א / ד"ר רותי לוסטיג
11	אחי ואחיותי / דוד ברנשטיין
14	מדליק משואה / אברהם ביבר
15	קהילת קאמין קושירסקי / ד"ר ישראל בן דור
25	בתי כנסת בפלך ווהלין / יעקב מור
46	תולדות בית הכנסת בקובל / אלי מנדל ז"ל
47	הכתובות על קירות בית הכנסת בקובל
50	קובל זורמת בעורקי / שמואל אגבר
52	איך משמרים זכרון / דנה סוקול
53	יד לזכר יקירי ז"ל / מרים מרום
63	היודנראט בטוצ'ין וראשיו/מרים קוז-שוורצמן
68	הרקרוטים / אברהם אפלבוים
69	עגלה על הגג / אברהם אפלבוים
70	הרקרוטים בוורקוביץ / מרדכי קרופ ז"ל
71	דברים שנשא בוריס בריק ביום הולדתו ה-85

לזכר חברים

74	דברים לזכרו של אבא יהודה מרין ז"ל / מינה זמיר
75	לזכרו של יהודה מרין ז"ל / בוריס בריק
76	לזכרו של עזרא ניר ז"ל
77	דברים לזכרו של מרדכי קרופ ז"ל
79	יד לנספים

דבר יו"ר האיגוד ואיר אפל

אנו מכינים אתר הנצחה וירטואלי אשר יהיה פתוח לכל מי שיתעניין במידע על הקהילות החרבות.

האתר יכלול מפה גדולה של פלך ווהלן ועליו תהיינה מסומנות כל הקהילות הערים והעיירות, בצידי המפה יוצבו שני מסכים עליהם ניתן יהיה לראות צילומים, תמונות, קטעי וידיאו ופרטים נוספים אודות העיר או העיירה המערכת תהיה פעילה בקרוב.

לפני שנה הוצגה תערוכת תמונות של האמן הוולניאי אברהם קורין בהן הוצגה העיירה שהייתה ואיננה עוד. התמונות נתרמו לאיגוד והן מוצגות בתערוכת קבע בחדר ההתייחדות אשר בהיכל.

הנהלת האיגוד מברכת את חבר הנהלה מר בוריס בריק אשר חגג השנה את יום הולדתו ה-85. בוריס הוא חבר הנהלה ותיק, פעיל ואחראי על פעילות ההיכל, משמש בתפקיד סגן היו"ר ומהווה עבורנו בני הדור השני גשר ומדריך בין העולמות, אז והיום.

אנו מאחלים לו בריאות, הרבה נחת והמשך עשייה ברוכה.

בשנה האחרונה נפרדנו לעולמים מעזרא ניר ז"ל ומיהודה מרין ז"ל. עזרא ויהודה היו חברי הנהלה. יהודה היה שנים רבות מזכיר האיגוד. נוכחותם בהיכל וליד שולחן הנהלה חסרה לנו. עזרא בחוכמתו ובפניני לשון ויהודה ברעיונות ובלהט עשייה למען ההנצחה.

יהי זיכרם ברוך!

בפרוש עלינו השנה החדשה שנת תשע"ב ברצוני לאחל לכל יקירינו בני ווהלן ומשפחותיהם שנה טובה, שנת שלום, שנה של בריאות טובה נחת ושמחה.

שלכם

יאיר אפל - יו"ר

חברים, ווהלינאים יקרים
69 שנים עברו מאז השמדת קהילות ווהלן.

אלפי יהודים גוועו בגטאות, האחרים הוצאו להורג ביערות והושלכו אל הבורות. אדמת ווהלן מלאה קברי אחים וספוגה בדם יקירינו.

כמדי שנה גם בימים אלה של סוף קיץ 2011, אנו עורכים את טקסי האזכרה ליקירינו שנשפו בשואה.

השנאה כלפי העם היהודי עדיין מבעבעת, האנטישמיות באירופה מרימה מדי פעם ראש, ומכחישי שואה צצים חדשות לבקרים. שליטי המדינות השכנות מאבדים את כסאם לבעלי דעות קיצוניות המעודדים את הרעיון להשמיד את העם היהודי ואת מדינת ישראל.

את ההתמודדות עם כל הסכנות שנצבות בפני מדינתנו נשאיר לפוליטיקאים, לממשלה ולכנסת. תרומתנו כבני הניצולים, בני דורות ההמשך היא בכך שלא נשכח, נזכיר ולא ניתן לזיכרון השואה לרדת מסדר היום הציבורי.

ניצולים רבים בקירבנו חיים בעוני ובחוסר כל ואין יד המושטת לעברם לעזרה, חלקם מתביישים במצבם ואינם פונים לעזרה. באיגוד יוצאי ווהלן קיימת קרן קטנה לעזרה לניצולים הזקוקים לכך, אני פונה אליכם, אנא עזרו לנו לסייע להם, דווחו לנו על מי שזקוק לסיוע ואנו נשתדל לעזור.

אנו באיגוד חרתנו על דגלנו לדאוג להנצחת זכר יקירינו בני ווהלן.

אנו פועלים לשדרג את אתר האינטרנט וליצוק לתוכו תכנים נוספים. בנוסף,

האיגוד העולמי של יוצאי ווהלין

המרכז בישראל (ע"ר)

WORLD ASSOCIATION OF WOLYNIAN JEWS IN ISRAEL

לכבוד

מר ראובן בן - שחר

ראש העיר גבעתיים

הנדון: יום הזיכרון לשואה ולגבורה תשע"א

א.נ.

הרינו להביע את תודתנו העמוקה והוקרתנו לך ולעובדי העירייה,

שטיפלו והכינו את טכס עצרת הזיכרון לשואה ולגבורה תשע"א.

היו ברוכים.

נשמח להמשך שיתוף פעולה פורה.

בכבוד רב,

אברהם ביבר - מ"מ יו"ר

בוריס בריק - סגן יו"ר

האיגוד העולמי של יוצאי ווהלין

המרכז בישראל (ע"ר)

WORLD ASSOCIATION OF WOLYNIAN JEWS IN ISRAEL

לכבוד

מר ליאור סידוב - מנהל מח' אירועים

עיריית גבעתיים

הנדון: **יום הזיכרון לשואה ולגבורה תשע"א**

א.נ.

בחלוף יום הזיכרון לשואה ולגבורה תשע"א, הרינו להביע את תודתנו לך

ולכל המשתתפים בארגון טכס הנחת הזרים ליד האנדרטה

של הפרטיזנים וארגון העצרת באולם, היו ברוכים.

נשמח להמשך שיתוף פעולה פורה.

בכבוד רב,

אברהם ביבר - מ"מ יו"ר

בוריס בריק - סגן יו"ר

MUNICIPALITY of GIVATAYIM
THE MAYOR'S OFFICE

עיריית גבעתיים
לשכת ראש העיר

כ"ט אייר, תשע"א
2 יוני, 2011

שלנו : 711

לכבוד
מר אברהם ביבר
מר בוריס בריק
רח' כורזין 10
גבעתיים

שלום רב,

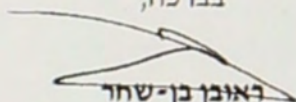
הנדון : מכתב תודה – יום הזיכרון לשואה ולגבורה שתע"א

ברצוני להודות לכם על מכתבכם אלי.

אמשיך ביחד עם עובדי העירייה לפעול למען ניצולי השואה בעיר ככל שנוכל.

בהזדמנות זו ברצוני גם להודות לכם על פועלכם ועל הנכונות להתגייס ולעזור לתושבי העיר, ניצולי השואה.

בברכה,

ראובן בן-שחר
ראש העיר

יום הזיכרון לשואה ולגבורה תשע"א ד"ר רותי לוסטיג

ואף דור הנינים ומקיימים בכך את אשר צוינו על-ידי הנרצחים: לקיים את הנדר לזכור ולא לשכוח! לזכור ולא לשכוח את החיים שנוצרו והתקיימו בחבל ווהלין במשך דורות, את עושר היצירה והתרבות. לזכור ולא לשכוח את קהילת יהודי ווהלין, שהשמדתה גדעה באחת את חייהם של כרבע מליון יהודים שהותירו לנו את הציווי לשמר את הזיכרון ולהנחילו לדורות הבאים.

והבית הזה, היכל יהדות ווהלין, מקיים אף הוא ציווי זה, בשעה שהוא משמש מאז הקמתו, יד זיכרון להנצחת העיירות והיהודים של פלך ווהלין, ובה בשעה מנחיל את הזיכרון, כשהוא משמש בית-ספר מרכזי להוראת השואה, מטעם יד-ושם.

השנה, כחלק מהמאמץ לשמר את זיכרון מאבקם של הפרטיזנים והלוחמים היהודים מחבל ווהלין בנאצים, יזמו מר אברהם ביבר ומר בוריס בריק, את הנצחתם של הפרטיזנים והלוחמים היהודים שנפלו בקרב או נפטרו במהלך השנים, מאז הסתיימה מלחמת העולם השנייה, בחוברת עם שמות הנופלים.

אני מתכבדת להזמין את מר דוד ברנשטיין לשאת דברים בשם הפרטיזנים והלוחמים היהודיים בנאצים מחבל ווהלין.

השנה אנו מציינים 70 שנה לפיתרון הסופי, התוכנית השטנית והשיטתית להשמדת יהודי אירופה ו-70 שנים להשמדת יהדות ווהלין בקיץ-סתיו 1942. יהדות מפוארת זו, שמנתה עם פרוץ המלחמה כ-250 אלף נפש, חוסלה על-ידי הצורר הנאצי תוך סיוע פעיל של המרצחים האוקראינים. עם תום המלחמה נותרו רק אודים מוצלים.

גם השנה, כמו בכל שנה מאז הוקמה האנדרטה, לזכר יהודי ווהלין הפרטיזנים והלוחמים בנאצים, אנחנו עומדים למרגלותיה. אנחנו עומדים, ניצולות וניצולים, בנות ובנים, נכדות ונכדים,

חיפוש מחסה שמע כי מתארגנת קבוצת פרטיזנים ביער סמורדבה. דוד הצטרף אליהם ולחם בשורות הפרטיזנים עד סוף המלחמה. הוא שוחרר על-ידי הרוסים ב-6 בפברואר 1944. ביער פגש את פניה לבית מנדלקורן שלימים הפכה אישתו. הם הקימו בית בישראל נולדו להם בן ובת, נכדים ונינים. את סיפורו כתב דוד בספר "לשרוד ולספר: חול מלח ופלפל".

דוד ברנשטיין נולד בשנת 1924 בעיירה בורמל שבחבל ווהלין למשפחה שחיה במקום במשך דורות. היה בן 17 עם פלישת הגרמנים לברית המועצות. נלקח לעבודות כפייה בחווה חקלאית בבוקויימה שהייתה מוקפת יערות. משם ברח ליערות עם רוב עובדי הכפייה היהודים ב-9 באוקטובר 1942, תקופת סוף חיסול יהודי ווהלין. רוב הבורחים חוסלו על-ידי האוקראינים. לאחר

אחי ואחיותי – ערב יום השואה תשע"א דוד ברנשטיין

האם נדע מה עבר בנפשם של אלה שאולצו לחפור את בורות ההריגה להם עצמם וליקיריהם?

נפלה בחלקי הזכות להופיע בפניכם, כדובר ביום הזיכרון לשואה ולגבורה, ברחבת האנדרטה לזכר הפרטיזנים והלוחמים היהודים מאזור חבל ווהלין, שבחזית ההיכל הנושא את השם ווהלין, המהווה הנצחה לאחת הקהילות המפוארות שהיו בפולין עד שקם עליה הכורת הנאצי.

אני ניצול שואה, אחד משני השרידים האחרונים מהעיירה בורמל שבפלך ווהלין. שני השרידים היחידים שבאפשרותם למסור עדות חיה על הזוועות שהיו מנת חלקנו. בסביבה עוינת יהודים זו, בתקופה הקודרת ביותר בתולדות עמנו, עם נרדף, מפוחד וכאוב.

אני דל לשון מלהביע את עוצמת הגיהנום ששרר בחלק זה של העולם, ביחס לבני עמנו.

מעל במה זו אני פונה לאלה שמסוגלים עדיין לשפוך אור על מה שעוד לא סופר וזיכרונם לא בגד בהם, להזדרז ולמלא את החובה, לספר את הנורא.

אבל, גם אם נספר, האם נדע מה עבר בנפש אם יהודיה המובלת בנתיב המוות ועל זרועותיה תלויים שניים מילדיה?

אני רואה בני נעורים שואפי חירות
ומחפשי תיקון עם ועולם וחלומם חיי
חופש ועצמאות בארצם...

אני רואה ילדים משחקים ושומע את
צחוקם...

קול דמם של כל אלה לא מפסיק לעזוק
מגיא ההריגה.

אני חש חובה להיות להם לפה, כי מהם
נמנע להשמיע את קולם, זעקתם וסיפור
גבורתם.

ממקום זה חשוב להדגיש ולהסביר, שלא
רק הלוחמה של יהודים בצבאות הברית,
בגדודי פרטיזנים ובגטאות נגד החיה
הנאצית, מבטאת את גבורת העם.

הייתה גם גבורה אחרת שהייתי עד לה
והיא מתבטאת בהיקף האינסופי של
מעשי הקרבה וגבורה שאין להם שיעור.
למען בני משפחה רעים וקהילה.

תקוותי כי כל גילוי מהתקופה החשוכה
ביותר בתולדות האנושות ובמיוחד
בתולדות עם ישראל, יהיה בעל משמעות
ותוקף כנגד מכחישי השואה שהולכים
ומתרבים בשנים האחרונות, אך בעיקר
גם למען עצמנו בגדר "זכור את אשר עשה
לך עמלק".

חובתי ביום הזה להזכיר את הנפשות
אותן אני עוד רואה בחלומותיי. השנים
הרבות שחלפו לא טשטשו את מראה
פניהם של אלה שביניהם חייתי, אותם
הכרתי. הם אלה שעיצבו את זהותי
היהודית והציונית, לימדו אותי עברית
ולהתפלל, איתם עברתי דרך ייסורים,
שותפיי לגורל.

אני רואה אותם יהודים יראי שמים, וישרי
דרך, נדיבי לב, יהודים עמלים, אנשי-עם,
שבזיעת אפם אכלו לחמם....

ולהקל עליהם בערוב ימיהם בדרך שאינה פוגעת בכבודם.

ואני מציין: שאינה פוגעת בכבודם. כבוד שכל כך שאפו להחזיר אחרי ההשפלות שהיו מנת חלקם רק בשל היותם יהודים.

ועל כן יוצא אני בקריאה, שללא דיחוי, יועברו לידי ניצולים אלה המשאבים שהיו מיועדים מלכתחילה להקל על סבלם. לא לאחר את המועד.....

תפילתנו ותקוותנו, שבנינו ובנותינו יחיו בשלום ובשלווה במדינת ישראל.

ולעולם לא יתנסו בחוויות שאנחנו חוונו.

ולסיכום פניתי אליכם נוער נפלא ויקר עתיד האומה,

דעו שמולדת היא ערך עליון! וזכותכם וחובתכם לשמר את זיכרם של הקהילות היהודיות שהושמדו.

הם היו יהודים גאים, אנשי מדע וקידמה, אנשי אקדמיה ורוח, רופאים מפורסמים, סוחרים ובנקאים ברמה בינלאומית, וגדולים בתורה. הם היו אבותיכם.

כל אלה נשארו עלומים, כי לא נותר מי שיספר עליהם, מאחר ורק מעטים זכו לנס ההצלה וההישרדות מן התופת המחרידה. על כן, עלינו, אלה ששרדו, מוטלת החובה לספר את סיפורם.

אלה ששרדו, פגועים בגוף ובנפש, ורגלם דרכה על אדמת המולדת, שאבו נחת במשך השנים מהיותם חלק מהפלא הגדול שקם מול עיניהם, הלוא הוא המפעל הגדול והמפואר שהקימו הניצולים, שהתנערו מהאפר והתנתקו מהעבר, שכל מאווייהם לתרום כל מה שביכולתם למולדת הישנה - חדשה.

מולדת שבה התחילו והמשיכו את חייהם. הם עברו חבלי קליטה קשים, עמלו קשה, חיו בצנעה, הסתפקו במועט ותרמו את חלקם בהגנה על המולדת, פיתוחה ושגשוגה, כשהם פועלים בתחושת גאווה וסיפוק, ומהם צמח דור חדש לתפארת, שמולדתו היא ערך עליון, הצלחות ארצם הצלחתם.

מצער הוא שעל אף העבר הקשה והתרומה הניכרת בכל התחומים, מונעים מניצולי השואה בשלהי חייהם את המשאבים שהיו מיועדים לפצותם על סבלם בעבר,

מדי שנה מקיימת עיריית גבעתיים את הטקס ליום הזיכרון לשואה ולגבורה בהיכל יהדות ווהלין את המשואה הראשונה בטקס שהתקיים השנה הדליק אברהם בינר

אישה שהכירה את משפחתו, ובמשך ארבעה חודשים התחבא שם.

באביב 1943 התחזק כוח הפרטיזנים באזור, ואברהם הצטרף לפרטיזנים של גדוד סובורוב. הגדוד היה חלק מחטיבת מולוטוב ומאוגדת פינסק. ביחידה שרתה גם אחותו שרה ז"ל, שיצאה את הגטו עוד בספטמבר 1942. אברהם ואחותו שרה הצטרפו לארגון "הבריחה" ב-1945 והפליגו באניה אנצו סירני בינואר 1946 לארץ ישראל.

אברהם לחם במלחמת השחרור בעמק הירדן, ובאוגוסט 1948 התגייס לחיל האוויר.

הוא שירת בחיל למעלה מעשרים שנה. במהלך שירותו היה ראש לשכתו של האלוף עזר וייצמן ז"ל. לאחר מלחמת ששת הימים פיקד על בסיס חיל האוויר בביר גפגפה בסיני. אברהם השתחרר בדרגת סגן אלוף, והמשיך בשירות מילואים.

בשנת 1967 נשא לאישה את רעייתו רחל. אברהם פעיל באיגוד יוצאי ווהלין ובארגון הפרטיזנים. הוא יזם פעולות הנצחה של הלוחמים באנדרטה ב"היכל ווהלין" ובאתרים אחרים.

אברהם מדליק נר זה:

לזכר 250,000 יהודי ווהלין

לזכר 3,000 יהודי קאמין-קושירסקי

ולזכר משפחתו:

ההורים דוד ואסתר

ו-6 אחיו ואחיותיו

יהא זכרם ברוך

אברהם נולד בשנת 1924 בעיירה קאמין - קושירסקי, שבחבל ווהלין.

עם פרוץ המלחמה סופח האזור לברית המועצות, ובספטמבר 1939 החל השלטון הצבאי באזור.

ב-22 ביוני 1941 הופצה העיירה על ידי הגרמנים. הצבא הסובייטי החל לסגת, והאוקראינים, ששלטו בעיירה, החלו לשדוד ולרצוח את התושבים היהודים.

חלק מן הגברים הובלו לעבודה בחזית, ורובם נרצחו בקבר אחים, שנמצא כחמישה קילומטרים מן העיירה. החיים בעיירה נמשכו גם לנוכח קשיים וגזירות, קור עז ורעב גובר.

ביוני 1942 הוקם הגטו, בו רוכזו 3,000 נפש.

ב-10 באוגוסט 1942, פונה הגטו בתואנה של חיפוש אחר כלי נשק ואנשים זרים.

באותו יום החלו במסע רגלי מהגטו לעבר בורות בבית הקברות, שהוכנו מראש. חלקם נרצחו ביריות, וחלקם הושלכו חיים לתוכם. באותו יום נרצחו כ-2,500 נפש מבין יוצאי הגטו.

השורדים, כ-500 איש, בגילאי 16-60 הוחזרו לגטו, אבלים על משפחותיהם.

משהחלו להגיע שמועות על חיילים סובייטים, שנלחמים ביערות "ניביר", החלה בריחה המונית לעבר היערות. למרות שאברהם עבד מחוץ לגטו, ולמרות שהבין, שהסוף קרב, הוא לא הספיק לברוח. הוא התחבא בגטו במשך שבוע, ומעליית הגג גילה, שכל הגטו הוצת. אברהם יצא בלילה את הגטו, הגיע לבית

קהילת קאמין קושירסקי יהודים של יערות ואגמים ד"ר ישראל בן דור

המאמר מבוסס על ספרם של אברהם ביבר וד"ר ישראל בן דור, יהודים של יערות ואגמים; קהילת קאמין קושירסקי והסביבה (פלך ווהלין) (2007). הדברים נכתבו במקור כהרצאה במסגרת החברה הגינאלוגית בישראל בחיפה, ב-26 ביוני 2008.

במסגרת היחידות הפרטיזניות שהקימו הסובייטים.

סיפורה של העיירה הוא סיפור של עיירה אחת המעיד על עיירות רבות ועל ניצולי השואה באשר הם. מתוך הסבל הנורא, יצאו הניצולים המעטים ובכוח אהבת החיים והאמונה בעתיד בנו את עצמם מחדש.

עולם שנגז - היהודים בוהלין

במה היה ייחודם של אנשי ווהלין בכלל ואנשי העיירה בפרט? בשוני גמור ממה שמקובל לחשוב על היהודים בגולה, היו אלה במידה רבה אנשי מעשה, בעלי מקצועות שונים, אנשים שחיו מעמל כפיהם ושמרו על יהדותם וזהותם. לעיתים לצורכי הפרנסה, הרחיקו כמה משפחות יהודיות ללב היערות והצטרפו לכפרים קטנים ומרוחקים שכאשר הפשירו השלגים, בקושי ניתן היה להגיע אליהם. רבים חטבו עצים ביערות, עסקו בדיג, בבניין ובעבודות אחרות. היה זה איזור של ביצות, נהרות, אגמים ויערות. דניאל כ"ץ כתב באיגרת ליהודי ווהלין:

"יהודי ווהלין אנשים פשוטים אבל לא המוניים, יומיומיים אבל בעלי נשמות של יום טוב... יהודי ווהלין היו קשורים

לפני למעלה מ-65 שנים, נרצחו באכזריות היהודים בקאמין-קושירסקי וסביבתה על ידי הנאצים ומשתפי הפעולה איתם. קאמין קושירסקי הייתה אחת ממאות עיירות שבהן חיו יהודים במשך מאות שנים במרחב של מזרח אירופה ורוסיה האירופית. היו אלו יהודים שחיו חיים יהודיים שורשיים. הם היו אנשי עמל, מעשה ומסחר. היו ביניהם בנאים, חוטבי עצים ודייגים. לצורך פרנסתם הרחיקו לא פעם לתוך היערות והביצות והתגוררו בכפרים מרוחקים. בתוך הציבור היהודי הקטן בעיירה פעלו כל המפלגות ותנועות הנוער. השפעתה של הציונות הייתה רבה ביותר וצעירים רבים עלו לארץ-ישראל והתיישבו בה.

כאשר פלשו הנאצים לברית המועצות, ב-22 ביוני 1941, נחרץ גורלם של היהודים במאות ערים ועיירות והם הוצאו להורג לתוך בורות שנכרו באדמה. ביניהם היו גם אנשי קאמין-קושירסקי. רובם נרצחו בכ"ז באב תש"ב (10 באוגוסט 1942). אולם רבים מצעירי העיירה הצליחו לברוח ליערות, לשרוד את הרדיפות והמחסור, להתארגן ולנקום את נקמתם בנאצים ובמשתפי הפעולה עמם. זאת עשו במסגרות לוחמות עצמאיות ובעיקר

החשוב שבהם היה קיבוץ חוצבי האבנים בקלוסובה (1924) - מרכז ההכשרות של תנועת 'החלוץ' בכל פולין, כאשר סניף של קיבוץ זה פעל בעיירה. בשנים 1939 - 1941 נמצא החבל תחת השלטון הסובייטי, על פי הסכם ריבנטרופ-מולוטוב. מצב היהודים הורע מאוד עם ההתקפה הגרמנית על ברה"מ ב-22 ביוני 1941.

עם הכיבוש הגרמני, החלו הרדיפות. היהודים נלקחו לעבודות כפייה וסומנו בשני טלאים צהובים - אחד על החזה בצד שמאל ואחד באמצע הגב. הוקמו גטאות ויודנראטים שמילאו את רצונותיהם של הגרמנים. בין החודשים יולי-אוקטובר 1942 נרצחו בוהלין כ-200,000 יהודים. נותרו כמה אלפי בעלי מקצוע והם נרצחו בסוף 1942 ובראשית 1943. כ-72,000 יהודים ברחו בדרכים שונות, אך רובם לא ניצלו. בסארני, בבריחה המונית, ברחו כ-3,500 איש. בטוצ'ין, ב-24-25 בספטמבר, ברחו כ-2,000 יהודים, אך רק בודדים מהם שרדו.

ההתנגדות והמרד בגטאות ווהלין קדמו ב- 8-10 חודשים למרד גטו ורשה. גם חלקם של היהודים בלחימה ביערות היה משמעותי ביותר. על פי האומדן, בין 35 ל-40 קבוצות חמושות יצאו ליערות. אולם לרוע מזלם, גם בקרב הפרטיזנים סבלו היהודים מאנטישמיות. ביערות פעלו פרטיזנים אוקראינים, פולנים ורוסים שרצחו יהודים. על רקע זה, הופיעו בפולין יחידות של "ארמיה קריובה" הפולנית-צבא המולדת. תנועת הפרטיזנים הרוסית התארגנה בהדרגה, בעיקר באביב 1943, במסגרות של שתי אוגדות, חטיבות וגדודים, כאשר היהודים פעלו בעיקר במסגרתה. תרומתם העיקרית בתחילת הדרך הייתה בתקיפת מסילות הברזל שהובילו אספקה לצבא הגרמני שנלחם

לשמים, אבל בשתי רגליהם עמדו על האדמה השחורה".

ההגנה העצמית הייתה נהוגה אצלם כבר במלחמת העולם הראשונה.

קאמין קושירסקי שוכנת בחבל ווהלין, בצפון מזרח אוקראינה, בין נהרות הבוג והפריפט, כאשר מצפון לו - שפלת פולסיה. היהודים הראשונים הגיעו לוהלין במאה ה-11. המאות ה-16-17 היו תור הזהב של יהדות ווהלין. היהודים השתלבו במסגרת "ועד ארבע ארצות". בסוף המאה ה-19, היו היהודים כ-13% מהאוכלוסייה. עקב ההגבלה על ישיבתם בכפרים, הם התרכזו בערים ובעיקר בעיירות. גם באזור זה רווחה ה"שטעטל", העיירה היהודית. התנועות העיקריות של העם היהודי ובהן תנועת החסידות והציונות, השפיעו על האוכלוסייה היהודית ובאו לידי ביטוי בוהלין. במלחמת העולם הראשונה נערכו בחבל קרבות בין הצבא הרוסי לצבאות אוסטרו-הונגריה וגרמניה. אחר כך נקלעו תושבי האזור למלחמה בין "הצבא האדום" וה"לבנים" במלחמת האזרחים שפרצה ברוסיה לאחר המהפכה באוקטובר 1917.

בשנת 1921 סופחו כשני שלישים משטח ווהלין לפולין. בשנות ה-30, התדרדר מצבם הכלכלי של היהודים והקהילות בקושי עמדו בהוצאותיהן השוטפות. חיים יהודיים על-כל גווניהם תססו בוהלין. למעלה משני שלישים מהילדים התחנכו בבתי ספר עבריים ('התחיה', 'יבנה').

תנועות הנוער השונות פעלו ובמסגרתן הוכשרו בני הנוער לעלייה לארץ-ישראל וחלקם אף עלו לארץ והתיישבו בה לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. בין תנועות הנוער נמצאו 'השומר הצעיר', 'החלוץ'. התנועות קיימו קיבוצי הכשרה.

התפרנסו מחכירת מיסים. העיירה גדלה באיטיות. בימי פרעות ת"ח ות"ט (-1648 1649) היו בעיר כמאה בעלי בתים יהודים. בסוף המאה ה-19 היו בעיירה כאלף יהודים. מרבית הבתים היו עשויים מעץ והעיירה סבלה משריפות. בשנת 1927 הייתה שריפה גדולה ואחריה נותרו רק בתים שנבנו מאבן. בשנת 1942 גרו בעיירה ובסביבתה כ-3,000 יהודים והם היוו כמחצית מהתושבים בעיירה.

בעיירה היו חיים יהודיים תוססים. היה בית מדרש גדול והיו "שטיבעלעך" (בתי כנסת) של חצרות חסידיות - טריסק, סטעפין וקוברין. משנת 1921 ועד מותו בשנת 1940, כיהן הרב משה מרדכי פרלין כרב העיירה. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה גוייסו אנשי העיירה לצבא הרוסי. החזית נמצאה בקרבת מקום והגרמנים השתלטו על העיירה. בשנת 1917 נודע ליהודים בעיירה על הצהרת בלפור, אולם כפי שמסופר, אף אחד לא ידע מהו סדר הצבעים הנכון בדגל ולכן הניפו שני דגלים, עם שילוב שונה של רצועות תכלת-לבן. בשנת 1918 הוקם סניף של ההסתדרות הציונית בעיירה והחלו באיסוף כספים לקרן הקיימת לישראל. הציונות חדרה לעיירה גם כחלק ממאבק בין דורות. הצעירים נאבקו עם הוריהם, הישן והחדש נמצאו לעיתים זה מול זה. קן "השומר הצעיר" שכן בחדר שכור מול ה"שטיבעל" של חסידי טריסק. בלילות שבת התערבבו פיוטי החסידים וניגוניהם בשירי הילדים. כאשר בימי שישי הדליקו הילדים את עששית הנפט, הם עוררו עליהם את כעסם של החסידים בגלל חילול השבת. בין החניכים הראשונים בקן 'השומר הצעיר' היה למה קלורמן, שעלה לארץ בשנת 1933 ונפל ב-

בחזית הרוסית. בהדרגה גדלו השטחים שבשליטתם. תופעה מיוחדת לפרטיזנים היהודים במסגרת תנועת הפרטיזנים הרוסית הייתה המחנות האזרחיים, בהם נאספו ניצולים מהעיירות ומהכפרים, אוכלוסיה שאינה לוחמת, שנתנו ליחידות הלוחמות סיוע לוגיסטי והיחידות הלוחמות שמרו על חייהם. מספר הפרטיזנים היהודים בוהלין נאמד ב-1500-1600 מתוך כ-10,000, בזמן שהיהודים היו כ-10% מהאוכלוסייה לפני פרוץ המלחמה. נשים מילאו אף הן תפקידים משמעותיים בתוך התנועה הפרטיזנית, הן כלוחמות והן בתפקידי עזר שונים.

בראשית 1944 החל שחרור ווהלין על ידי הצבא האדום והוא הושלם ביולי 1944. הניצולים יצאו מן היערות, רבים גוייסו לצבא האדום וחלקם נפלו בקרבות עד לסיום המלחמה ב-9 במאי 1945. רק כ-1.5% מיהדות ווהלין ניצלו - כ-3,500 נפשות.

העיירה בבניינה - מן הזריחה ועד השקיעה

במה ייחודה של העיירה? ככל הנראה, היו במרחב העצום של מזרח אירופה ורוסיה האירופית כ-800 עיירות כאלה. ייחודה הוא בכך שהיא מעידה על הכלל, אך גם שונה מכמה בחינות מעיירות אחרות. ראשיתה של העיירה קאמין-קושירסקי (kamien koszyrski) ככל הנראה במאה ה-12 ותאריך לידתה המקובל על ידי תושבי המקום הוא 1196. העיירה הוקמה על גדת הנהר ציר, יובל של נהר הפריפט. יהודים התיישבו בקאמין-קושירסקי לפחות מן המאה ה-16 ואולי גם לפני כן. העיר הייתה אחד המבצרים החשובים של הדוכסים לבית סנגושקו והיהודים

שוטרים שמנעה את החרפת המצב. ערב מלחמת העולם השנייה, הגיעה המתיחות באירופה גם לעיירה הקטנה. הרב של העיירה חזה את הסערה המתרגשת לבוא וכך העיד פנחס אורמלנד:

"...הוא היה אומר לנו שהשמיים מתכסים בעננים כבדים, ובמיוחד, אנו, היהודים, נסבול הרבה במלחמה הזו התלוייה מעל ראשינו כאותה החרב המתהפכת..." פליטים יהודים וגדודים של צבא פולני נסוג הגיעו לעיירה והרב התיר לבשל ביום הכיפורים כדי שתהיה סעודה חמה לכל הנזקקים בתום יום הצום. הוא אמר: "המצוות ניתנו שנחיה בהן ולא שנמות בהן" *

הרוסים הגיעו לעיירה ונדמה היה שהקהילה תינצל מזוועות המלחמה. העיירה עברה סובייטיזציה. הוחרם הרכוש הפרטי של אנשים אמידים, החינוך היהודי והפעילות הציונית פסקו. כאשר לא הגיעו הילדים ללימודים ביום הכיפורים, נערכה חקירה, והחוקרים ביקשו לדעת מי השפיע על הילדים. בנובמבר 1940 נפטר הרב פרלין. יהודים וגויים ליווהו למנוחתו האחרונה. מסע ההלוויה יצא מהשטיבעל של חסידי טריסק ועבר בדרך בת שני קילומטרים עד לבית הקברות. לפני מותו הביע הרב חששות מפני העתיד וחזה פורענות איומה.

מותו סימל את סיומה של התקופה שבין שתי מלחמות עולם, כשנות דור, בהן כיהן כרב העיירה. השקט והביטחון החלו להתערער שוב ונפוצו שמועות על הכנות למלחמה. ביערות פעלו אוקראינים שרצחו רוסים, קומוניסטים, יהודים וכל מי שנשלח למלא תפקיד כלשהו עבור השלטונות.

12 בספטמבר 1948, בהגישו עזרה לקבוצת חיילים שעלתה על שדה מוקשים בזמן הקרבות נגד הצבא המצרי בנגבה. מצבם הביטחוני והכלכלי של היהודים היה מעורער במידה רבה כבר ממלחמת העולם הראשונה. בשנת 1920, עם הקמת פולין, סבלו היהודים מפוגרומים והתעללות של כנופיות אוקראיניות שונות. הם גם התארגנו בצורה יעילה למדי להגנה עצמית.

כ-120 יהודים נרצחו על ידי הפורעים, אולם כבר אז נמצא "חסיד אומות העולם" - הכומר הציל כ-100 יהודים. בכל אותן שנים, העיירה הייתה עיר נפה ומרכז ליהודים ביישובים הסמוכים, כגון לוביישוב, פנייבנו, גלושא רבא וגלושא זוטא. יהודי ארה"ב החישו עזרה ליהודים בעיירה.

בסוף שנת 1920 הוקם בעיירה בית ספר עברי של רשת "תרבות" וניתן לו השם "התחייה". ליד בית הספר נפתחה ספרייה עברית. מגיל חמש למדו ב"חדר" ובו רכשו גם את ידיעת השפה העברית. התלמידים המשיכו את לימודיהם בגימנסיה "תרבות" בקובל. הפעילות הציונית בעיירה הייתה ערה ביותר - הוקמו בה סניפי המפלגות ופעלו בה תנועות הנוער מכל הקשת הפוליטית הציונית. בעיירה פעל קיבוץ הכשרה של תנועת "החלוץ" - סניף קלוסובה. רבים יצאו להכשרות ועלו אחר כך לארץ ישראל. משנות העשרים הורע מצבם הכלכלי של היהודים בפולין ובמחצית השנייה של שנות ה-30, עם התחזקות האנטישמיות בפולין, הורע גם מצבם הביטחוני. בשנת 1937 נערך בעיירה פוגרום. הרשויות התעלמו מהמתרחש ורק פנייה של היהודים למושל המחוז בבריסק, הביאה למשלוח תגבורת של

העיירה בוערת - הכיבוש הנאצי, הגטו ורצח היהודים

ב-22 ביוני 1941 הופצצה העיירה על ידי מטוסים גרמניים. הצבא הגרמני התקדם במהירות והצבא הסובייטי נסוג ובעיירה קם שלטון מקומי אוקראיני. היהודים סבלו מפוגרום ממושך. מעשי שוד, אונס ורצח היו רווחים ביותר. בעיירה הוקם ועד יהודי זמני. יחידת פרשים גרמנית, שהגיעה לעיירה באוגוסט 1941, במסגרת מבצע שערכו הגרמנים לטיהור המרחב משרידי הצבא הרוסי, עצרה כ-30 יהודים ורצחה שמונה מהם. יחידה אחרת רצחה למעלה משבעים יהודים ב-23 באוגוסט 1941. ראש הוועד היהודי, שמואל ורבליה, הלך עם העצורים ונרצח, למרות שניתנה לו האפשרות להינצל. בספטמבר 1941 הוקם שלטון גרמני בעיירה. ניתנה הוראה לאוכלוסייה היהודית לשאת על בגדיה שני מגני דוד צהובים. כעיר נפה עוד מימי השלטון הפולני, נקבעה העיירה כמקום מושבו של המושל הגרמני באזור - הגביטסקומיסר.

על היהודים הוטלו גזרות שונות וביניהן האיסור ללכת על המדרכות. באוקטובר 1941 מונה יודנראט בראשות דוד בר. סגנו, שמאי מייסטל, היה יושב הראש בפועל. היודנראט הקים מטבח לנצרכים ומשטרה יהודית. בתחילת חורף 1941 החלו להתארגן ביוזמת היודנראט בתי מלאכה (ארטלים), לפי מקצועות. יהודים חסרי מקצוע נשלחו לעבודות כפייה שונות.

בסוף החורף, כעונש, על אי התייצבות גברים לעבודה, רצחו הגרמנים לאור היום עשרות נשים וילדים בכפר גלושא זוטא. בהדרגה החלו היהודים להבין את גודל הזוועה. עם בוא האביב הגיעו שמועות כי בקובל הוקם גטו ובערים אחרות נרצחו

כל היהודים. ב-15 במאי 1942 הוקם גטו בשטח קטן של העיירה. ב-1 ביוני נסגרו למעלה מ-3,000 יהודי קאמין-קושירסקי והכפרים שבסביבתה מאחורי גדר בגובה שני מטרים. הגדר נבנתה מקרשים ומעליה תיל דוקרני. העוברים לגטו נאלצו לוותר על מרבית חפציהם וניתנו להם שעתיים בלבד למעבר לגטו. לאחר שנסגרו בגטו, יצאו היהודים לעבודה וכך יכלו לסחור עם הכפריים ולהשיג מזון.

הגרמנים נתנו 100 גרם לחם לנפש ליום. לאחר שנודע שנרצחו כל היהודים בעיר קובל, החלו לחפש ולהכין להם מקומות מחבוא, מקלטים לעת צרה. חלקם ניסו להבטיח להם מקום מקלט אצל גויים תמורת כל רכושם וכספם. בבוא שעת המבחן, התברר כי הגויים שקיבלו את הרכוש, העדיפו במקרים רבים להסגיר את היהודים שבטחו בהם לידי הגרמנים. ב-10 באוגוסט 1942 (כ"ז באב תש"ב) נערכה האקציה הראשונה. כל היהודים נדרשו לעזוב את הגטו ולצאת למרחק של כ-2 קילומטרים, לצריפים שנמצאו באזור בית הקברות היהודי.

ההמון צעד מרחוב קובל, חצה את נהר הציר ואת הדרך לבריסק. בסוף השיירה, בעגלות, הובאו הזקנים והחולים. מסביב צפו בהם השכנים האוקראינים והפולנים, כאשר הנאתם מהמחזה הייתה גלויה לעין. בשטח בית הקברות נכרו בורות גדולים. האנשים רוכזו במקום אחד. מי שנחשב מועיל קיבל תעודות ("שיינים"). התברר שלא היו תעודות לילדים שגילם הוא פחות מ-15 שנה ולמבוגרים מעל גיל 60. משפחות נקרעו לחלוטין ואימהות קרעו את התעודות שקיבלו לעיני הגביטסקומיסר והלכו למוות עם ילדיהן. האנשים במגרש הוכו והצטוו להתפשט. ערומים ומוכים באכזריות הם נאלצו לרוץ

ואוקראינים או מתו מקור ורעב. חלק מהבורחים כמאה צעירים שהצליחו לשרוד, הצטרפו מאוחר יותר ליחידות הפרטיזנים הסובייטיות ויחידות הפולניות הפרו-סובייטיות.

ברצח היהודים בשטחים שנכבשו מבריה"מ היו שני שלבים: בשלב הראשון- רציחות אקראיות, שנועדו לשבור את כוח ההתנגדות של היהודים: בשלב השני שתי אקציות - באקציה הראשונה הושמד כל "העורף התומך", אמהות, אבות נשים וילדים ונותרו רק הצעירים "המועילים"; באקציה השנייה נרצחו גם המועילים. הגרמנים לא התקשו במציאת שותפים פעילים לרצח העם היהודי. לא היה צורך, כמו באזורים אחרים, לעקור את היהודים מסביבתם הטבעית.

באוקראינה ובביילורוסיה נרצחו היהודים בגלוי ובעזרת המקומיים והגרמנים יכלו להקצות כוחות קטנים לביצוע הרצח. האירועים בקאמין-קושירסקי מתאימים לדגם זה באופן מלא.

יהודים, נקמה! המרי והלחימה הפרטיזנית ביערות

הבריחה מהגטאות הייתה כרוכה במאבקים נפשיים קשים. ילדים לא רצו לעזוב את הוריהם והורים לא יכלו לנטוש את ילדיהם ולברוח כדי להציל את חייהם. באסונות שפקדו את הגטו, מצא היחיד את מפלטו במשפחה. האובדן רק הידק עוד יותר את הקשרים בין השורדים.

היהודי, בדרך כלל, לא היה "בן בית" בתוך היער, למעט יערנים, סוחרים עצים ורוכלים נודדים. הוא גם לא נתן את אמונו באוכלוסייה הכפרית, הקרובה ליערות, שנזקק לעזרתה. בני משפחות עשירות יכלו להישען בעת צרה על הקשרים

לבורות בקבוצות בנות חמישים איש. שם הם נורו או נזרקו חיים לשני בורות קבר ענקיים. בקבר אחים זה נקברו גם יהודי הכפרים שהובאו באותו יום. כ-2,400 מיהודי קאמין-קושירסקי והכפרים שבסביבתה הובלו לבורות ונרצחו. עם היהודים נרצחו ונקברו גם 150 צוענים. 600 צעירים לערך מתוך כ-3,000 יהודי הגטו קיבלו את "השיינים" ונכלאו בתוך הצריפים.

הגביטסקומיסר עצמו הוציא כחמישים אנשים נוספים משורות המוות והם סיפרו לצעירים שנותרו בחיים על מה שקרה. לאחר יומיים הם חזרו לגטו. כמה משפחות שהצליחו להסתתר בזמן האקציה נותרו בו. למחרת יצאו כולם לעבודה ופינוי הגטו ומכירת חפצי הנרצחים לאוכלוסייה הנוצרית נוספו לשאר העבודות. החלו להגיע שמועות על חיסול סופי של כל הגטאות באוקראינה המערבית.

לאחר האקציה שבה נספו רוב היהודים במקום, החלו הנשארים בהתארגנות לבריחה וללחימה ביערות. רוחו שמועות על הפרטיזנים ונדע על קרבות שהיו בינם לבין הגרמנים.

אך כדי להצטרף לפרטיזנים היה צורך בנשק, שאותו היה קשה מאוד להשיג. ארבעה בחורים ובחורה אחת שיצאו ליערות כדי ליצור קשר עם הפרטיזנים, לא שבו. בתחילת נובמבר התברר שהגרמנים נערכים לחיסול סופי. כמחצית מ-600 הנותרים לאחר האקציה הראשונה ברחו ליערות. השאר הובלו לבורות ב-3 בנובמבר 1942 ונרצחו ביריות. בחורף 1942-1943 נרצחו רוב הבורחים ליערות בידי קבוצות פראיות של פרטיזנים

שיצרו, אולם לעיתים גם אלו הכזיבו. רוב היהודים שברחו מן הגטאות בביילורוסיה, אוקראינה וליטא לא זכו להגיע ליום השחרור. רובם נרצחו על ידי הגרמנים, המשטרה האוקראינית, ופרטיזנים פולנים, אוקראינים ורוסים אנטישמים-לפני שמצאו מקלט. עם זאת היו מקרים בהם גויים סיכנו ואף הקריבו את חייהם כדי להציל יהודים. מי שסייע ליהודים ונתפס שילם בחייו.

ככל הידוע התארגנו בקאמין-קושירסקי שלוש קבוצות עיקריות של נמלטים אל היערות, שכנו על שמות החברים המרכזיים: קבוצת דרוג-לרמן סטריר; קבוצת צביבל-קלורמן-פלוט; קבוצת מליק-אינגברג". הם התקשו בהשגת נשק וסבלו מהתנכלויות ורציחות של כנופיות וקבוצות פרטיזניות. קבוצה שהתארגנה וברשותה היו כמה רובים ואקדחים שמרה על ריכוז של עשרות יהודים שהתחבאו ביערות באזור נוויר. באחד הימים הופיעה כנופיה של כ-25 פרטיזנים שכינו את עצמם "סובורובצים". הם השתלטו על המחנה, רצחו את המפקדים ופיזרו אותו לכל עבר. כנופיה זו התנפלה על יהודים בודדים ועל קבוצות יהודים, שדדה מהם את נעליהם ובגדיהם ואחר כך רצחה אותם. בתחילת 1943, ככול שהלכה והתארגנה התנועה

הפרטיזנית הרוסית, השתפר מצבם של היהודים שנמלטו ליערות. אולם מרבית הנמלטים מגטו קאמין-קושירסקי כבר לא היו בחיים. רק קבוצה אחת מבין השלוש שהתארגנו בגטו הצטרפה לגדוד של קרוק (קבוצת צביבל-קלורמן-פלוט). מכיוון שלא היה להם נשק, הכינו רובי דמה מעץ, איימו באמצעותם על האיכרים וכך השיגו את הרובה הממשי הראשון. בגדוד בפיקודו של "קרוק" (כינויו של המפקד האוקראיני, ניקולאי קונישצ'וק) התארגנה מחלקה יהודית ואחד היהודים (ברל לורבר) היה לסגנו. ניקולאי קונישצ'וק היה יושב הראש של כפר באזור העיירה. ב-28 ביולי 1941 התחיל להקים יחידה פרטיזנית (אוטריאד). בינו לבין היהודים מהסביבה נוצרה ברית אמיצה ובגדוד זה לבדו היו כ-200 יהודים. הם נודעו לתהילה באומץ ליבם ובפעולותיהם הנועזות נגד הגרמנים- בפיצוץ מסילות ברזל ובתקיפת יעדים בתוך העיירה. הם גם נקמו ברוצחי יהודים ובאלה שהסגירו יהודים לידי הגרמנים. המחלקה היהודית נודעה לתהילה באומץ ליבה ובפעולותיה הנועזות. רבים מהיהודים קיבלו אותות הצטיינות.

קבוצת דרוג-לרמן-סטריר הצטרפה לחטיבה הפינסקאית: קבוצת מליק - אינגברג הצטרפה בראשית 1943 לגדוד

ככל הידוע התארגנו בקאמין-קושירסקי שלוש קבוצות עיקריות של נמלטים אל היערות, שכנו על שמות החברים המרכזיים: קבוצת דרוג-לרמן סטריר; קבוצת צביבל-קלורמן-פלוט; קבוצת מליק-אינגברג". הם התקשו בהשגת נשק וסבלו מהתנכלויות ורציחות של כנופיות וקבוצות פרטיזניות. קבוצה שהתארגנה וברשותה היו כמה רובים ואקדחים שמרה על ריכוז של עשרות יהודים שהתחבאו ביערות באזור נוויר. באחד הימים הופיעה כנופיה של כ-25 פרטיזנים שכינו את עצמם "סובורובצים". הם השתלטו על המחנה, רצחו את המפקדים ופיזרו אותו לכל עבר. כנופיה זו התנפלה על יהודים בודדים ועל קבוצות יהודים, שדדה מהם את נעליהם ובגדיהם ואחר כך רצחה אותם. בתחילת 1943, ככול שהלכה והתארגנה התנועה

מן הקהילה היהודית בעיירה וסביבתה (כ-3000 נפש) שרדו כמאה יהודים, שהם כ-3% מהקהילה. במרבית הערים והעיירות היה שיעור הניצולים נמוך עוד יותר ולא עלה על עשרות בודדות. רק בתשעה מקרים היו מאה ניצולים או יותר מקהילה. מספר הניצולים מן הקהילות היהודיות בערים המרכזיות בוהלין הוא נמוך במיוחד; בלוצק ניצלו 15 (!) מתוך 15,000; בקובל 40 מתוך 15,000; ברובנה ניצלו 27 מתוך כ-28,000.

במארס - אפריל שוחרר אזור קאמין קושירסקי. מרבית הפרטיזנים שיצאו מן היערות גוייסו לצבא האדום ורבים מהם נפלו בקרבות. ב-16 באפריל 1944 שוחררה העיירה. כ-30 ניצולים חזרו לעיירה ומצאו רחובות שוממים, בתים הרוסים, בתי כנסת שהפכו לאורות ובתי יהודים לשעבר שגוייס תפסו אותם והתגוררו בהם.

כעוף החול: תחייה, זיכרון והנצחה

בתום מלחמת העולם השנייה, במסגרת "הבריחה", המסע של "שארית הפלטה" לארץ ישראל, יצאו הניצולים למחנות עקורים בגרמניה. במחנות אלו, בעודם מתאוששים מהסבל הנורא שעבר עליהם ובונים את חייהם מחדש, החלה ההתארגנות של הניצולים מהעיירה ומהאזור. רובם עלו לארץ ישראל ומיעוטם הגיעו לארה"ב ולארגנטינה.

בשנים 1947-1948 נערכו בגרמניה אזכרות לנרצחים. בשנת 1951 הקימו יוצאי העיירה במדינת ישראל את ארגון יוצאי קאמין קושירסקי והסביבה. בשנות השישים נאמד מספרם בכמאה משפחות. ברובם המכריע הם התמודדו בהצלחה

הסובייטי סובורוב שבאזור נוויר. אברהם ביבר מצא מחסה בביתה של משפחת טרנוגורסקי. לימים הוכרו בני המשפחה כ"חסידי אומות העולם"- ביוזמתו. באביב 1943, לאחר שהגרמנים לא הופיעו יותר באזור נוויר, העביר אותו טרנוגורסקי לכפר נוויר וכך נודע לאחותו, שנמצאה ביחידת הפרטיזנים "סובורוב", כי נותר בחיים. בהשתדלותה התקבל ליחידת הפרטיזנים.

מראשית 1943 הוקמו גדודים פולניים במסגרת התנועה הפרטיזנית הרוסית ובהם גדודים על שמו של טדאוש קושצ'יושקו (1746-1817), מצביא ומדינאי פולני, שעמד בראש המאבק של פולין לעצמאותה בשלהי המאה ה-19. גם בגדודים אלו נמצאו יהודים ובהם כאלה שהגיעו לתפקידים חשובים.

ביטחונם של הפרטיזנים ויכולת פעולתם התחזקו והלכו. באחת הפעולות הנרחבות, ביום המהפכה בשנת 1943, פוצצו 120 מסילות ברזל בכל רחבי אוקראינה. בתחילת 1944 אף נעשה ניסיון, שלא צלח, לכבוש את העיירה מידי הגרמנים.

בצמוד ליחידות הפרטיזניות התפתחה תופעה מיוחדת לפרטיזנים היהודים, הלוא היא תופעת המחנות האזרחיים. הם נהנו מחסות היחידות הלוחמות ושימשו להן כעורף. הם עסקו בייצור מגפים, בגדים, כובעים ופרוות, הפעילו מאפיות וייצרו נקניקים. פרטיזנים פצועים וחולים קיבלו טיפול בבתי חולים מאולתרים. בבתי המלאכה תוקנו כלי הנשק ויוצרו חומרי הנפץ.

מי ניצלו? מכל היהודים בוהלין, מ-95 ערים ועיירות, ניצלו כ-3000 יהודים.

ולמעלה מ-1000 עורכים ומביאים לבתי הדפוס. בתוך הספרים פורסמו לעיתים מחקרים היסטוריים נדירים של היסטוריונים שקדמו לשואה. הספרים בדגם הזה, המאופיין בריבוי קולות, הם בדרך כלל על קהילות במזרח אירופה ורוסיה. הספרים כוללים מאמרים על תולדות הקהילה היהודית מראשיתה ועד חורבנה והנושאים העיקריים בו הם הנוגעים לשואה ולאחריה. כל ספר זיכרון הוא מאגר חשוב של חומר תיעודי, הכולל תעודות, עדויות ניצולים, מכתבים, יומנים ועוד. ***

יוצאי העיירה חברו ליוצאי שאר קהילות ווהלין ויחד איתם הקימו את "היכל יהדות ווהלין" בגבעתיים. הבית מנוהל במשותף על ידי "ארגון יהדות ווהלין", מרכז "יד ושם" ועיריית גבעתיים. באופן שוטף מתקיימות בו פעילויות חינוך בתחום השואה והגבורה לבני הנוער. ב-"ז באב נערכת במקום מידי שנה אזכרה ליהודי העיירה וסביבתה. בשנות ה-90 הורשו לראשונה הניצולים לשוב ולבקר בעיירתם. בביקור הראשון כללה המשלחת נציגים מארה"ב ומישראל. הם מצאו עיר חרבה ובית הקברות היהודי נמחק כליל. אנשי המקום קיבלו את פניהם בסבר פנים יפות והבטיחו לסייע ככל יכולתם. בשנת 1992, 50 שנה לאחר חיסול הגטו, נחנכו על ידי המשלחת שלוש מצבות ועליהן דברים באוקראינית ובעברית - מצבה אחת בבית העלמין, במקום שבו נרצחו כ-2,700 יהודים; מצבה שנייה בשטח בו אותר קברם של 100 מיהודי העיירה שנרצחו ב-1941 ומצבה שלישית בכניסה לשער הגטו לשעבר - שבה צוינו תאריכי הרצח. לראשונה צוין מפורשות כי הנרצחים במקום היו יהודים אזרחי ברה"מ.

עם קשיי הקליטה בארץ-התגייסו לצה"ל, השתתפו במלחמות (ובכלל זה במלחמת העצמאות), למדו ורכשו מקצועות שונים, הקימו משפחות, בנו בתים וגידלו ילדים. בכול השנים, נהגו לעזור כמיטב יכולתם לבני העיירה. משפחות וותיקות בארץ, שעלו לפני המלחמה, אירחו בבתיהן משפחות של ניצולים, לעיתים לתקופות ארוכות, עד שהתבססו.

הם החליטו להנציח את זכר היהודים בעיירה ובסביבתה. ליום הזכרון נקבע יום כ"ז באב, היום שבו נערכה ה"אקציה הראשונה" - 10 באוגוסט 1942

באסיפת הזיכרון הראשונה בארץ בשנת 1951, השתתפו כ-150 איש. האסיפה הקימה את ארגון יוצאי העיירה וסביבתה. נבחרה מועצה ובה 17 חברים וועד פועל ובו 7 חברים. הארגון נקרא "איגוד יוצאי קאמין קושירסקי והסביבה בישראל". אחר כך הוחלפה המילה "איגוד" במילה "ארגון". הארגון יצר קשרים עם יוצאי העיירה והפעילים בארה"ב, ארגנטינה וקנדה. במסגרת פעולותיו של הארגון ניטע יער בן 1125 עצים ב"יער הקדושים" שבהרי יהודה והוקמה בו מצבת שיש; הוקמה קופה של גמילות חסדים על ידי בן העיירה, שתרם סכום נכבד; הוצא לאור ספר זיכרון מרשים ורחב היקף. איסוף החומר החל בשנת 1957 ובשנת 1965 יצא הספר לאור, מרביתו בעברית וחלקו ביידיש ובו חומר רב ערך על העיירה ותולדותיה, משורשיה ההיסטוריים ועד לחורבנה. היה זה אחד מ-900 ספרי זיכרון לקהילות שחרבו בשואה, שיצאו לאור לאחר מלחמת העולם השנייה. הספר הראשון מסוגו יצא לאור בשנת 1943. כתיבת ספרי הזיכרון היא מפעל עממי ורחב היקף, הנמשך גם היום, בו נטלו חלק למעלה מ-10,000 מחברים

ביום הזיכרון לשואה ולגבורה (כ"ז ניסן) נערכת עצרת לרגלי האנדרטה.

"המסננת" האכזרית וחסרת הרחמים שאותה שרדו הניצולים: מי שניצל מהרצח באוקטובר ובנובמבר 1942 והצליח לברוח ליערות, ארבו לו האוקראינים האנטישמיים, ששיתפו פעולה עם הנאצים; גם חלק מהפרטיזנים הרוסיים היו אנטישמים ורצחו יהודים; היה עליו להתמודד עם הרעב, הקור, המחלות והבדידות; אם שפר מזלו והצטרף ליחידות הפרטיזנים הסובייטיות כאשר התארגנה התנועה הפרטיזנית, היה צריך לשרוד את הלחימה הפרטיזנית ביערות; אחר כך, הגיע הצבא הסובייטי, גוייסו הפרטיזנים לצבא והמשיכו להילחם עד לכיבוש ברלין ותום המלחמה. מי שהצליח להישאר בחיים ולחזור לעיירה וסביבתה, היה עליו לברוח למחנות העקורים בגרמניה ומשם לאיטליה ולארץ ישראל. בארץ ישראל השתלבו הניצולים בצה"ל במלחמת העצמאות ואחר כך שיקמו את עצמם, הקימו משפחות ותרמו תרומה חשובה ביותר לבניין המדינה והחברה בישראל. בזכות אהבת החיים והאמונה בנצח העם היהודי, צמחו אילנות משפחה עבותים מהשרידים המעטים שנותרו מהקהילה היהודית בעיירה וסביבתה. כל סיפור חיים כזה ראוי לספר בפני עצמו.

בטקסים שנערכו השתתפו הניצולים ובניהם, נאמרו תפילות "יזכור" ו"אל מלא רחמים", דגל ישראל הונף מעל לקברים ולמצבות ולבסוף שרו את "התקווה". מידי פעם התגלו קברים של יהודים בודדים או של קבוצות שנרצחו. נעשה מאמץ לאתר את הקברים ולהעבירם לקבר האחים המרכזי בבית הקברות היהודי שבעיירה. כך נעשה ביחס לעצמותיהם של 19 היהודים שנרצחו בכפר גלושא זוטא בפורים תש"ב, אשר נקברו בקבר אחים בכפר. ב-1994 הועברו עצמותיהם לקבר האחים הגדול שבעיירה. מקרה מיוחד אירע לשמואל אבא קלורמן, שנלחם ביחידת הפרטיזנים של קרוק. בשנת 1990 הוא איתר את קבר האחים שבו נקברו שבעה מבני משפחתו (הוריו, אחותו בת העשר, שני אחיו בני החמש והשבע, הדודה ובנה בן השמונה) שביקשו מחסה אצל איכר ונרצחו ע"י אוקראינים בשנת 1942. בשנת 1991 הועברו עצמותיהם לקבורה בישראל, בבית העלמין שבקרית שאול. ב-1994 נחנכה אנדרטה להנצחת זכרם של פרטיזנים וחיילים יהודים יוצאי ווהלין בקרבת היכל ווהלין. בנוסף לכך, על קיר זכוכית, בכניסה להיכל ווהלין, נחרטו שמותיהם של כ-1000 פרטיזנים ולוחמים יהודים יוצאי ווהלין, אלו שנפלו בקרבות ואלו שנפטרו אחרי המלחמה. מידי שנה,

* הדברים הובאו מספרו של פנחס אורמלנד. עבדים היינו. הספר הוא מקור רב ערך לתולדות היהודים בעיירה. פנחס אורמלנד, בן העיירה, שהיה עד לכל האירועים שקדמו למלחמה ובמהלכה ונטל גם חלק בלחימה הפרטיזנית ביערות, כתב ספר זכרונות חשוב ביותר לתולדות העיירה. הספר, השמור בארכיון "משואה" בתל יצחק, לא התפרסם עדיין ותקוותי היא שיימצא הגוף שייטול על עצמו להוציא את הספר לאור. קטעים מכתב היד התפרסמו בספר יהודים של יערות ואגמים. פנחס אורמלנד, עבדים היינו, כתב יד (1977) משואה תל יצחק, ארכיון 7/5/8

** דב עמית (דרוג); דוד לרמן; מוטל סטרי; שלושת האחים צביב (שלמה, ישעיהו ויעקב); שמואל אבא קלורמן; משה פלוט; בן ציון מליק; שמעון אינגברג.

*** ראה אברהם ויין, ספרי זיכרון לקהילות שחרבו בשואה, ישראל גוטמן עורך ראשי, האנציקלופדיה של השואה, כרך רביעי, יד ושם/ספריית פועלים, תל אביב (1990) עמ' 894-893

בתי כנסת בפלך ווהלין ליקט וערך: יעקב מור

מבוא

והצומח.

הבימה הייתה מוגבהת, הגגות היו בעלי רעפי עץ בעלי קומות ורבדים של הגג וגגות על גבי גגות דוגמת בית הכנסת בזדולבונוב.

החלק העיקרי בבניין בית הכנסת מעץ הוא החלל, אולם התפילה הראשי.

מסביב לגוף הבניין הראשי מتركזים גופים קטנים יותר, ובית כנסת חורפי לימות החול. חדרי מדרגות וחדרים למטרות שונות. בקומה השנייה היו בונים "עזרת נשים".

מתוך בתי הכנסת מעץ שנבנו במרוצת השנים נותרו יחידים ששרדו בתקופת השואה וגם הם הפכו למקומות בילוי, בתי ספר, מחסנים ועוד.

אך על פי עדות של איש הקשור עדיין בכל נימי נפשו לשרידי היצירה של היהודים וזכרם "כל בתי הכנסת היהודים מעץ הושמדו כליל בשואה".

כתוצאה משריפות או רקבון העץ חלק הושמד בימי מלחמות ופרעות. עד מלחמת העולם השנייה נשתמרו עדיין בתי כנסת שהידועים בהם בעיירות אוליקה, פוריצק ורדזיבילוב.

ב. בתי כנסת מבצריים

במאה ה-17 נבנו בתי כנסת מאבן-מבצריים. במיוחד בערים אוסטראה, לובומל, לוצק, סטפאן ועוד.

בתי כנסת אלו נבנו בסגנון זה עקב הגזרות של העיריות הנוצריות שאילצו את היהודים להתיישב מחוץ לחומות העיר. לכן נבנו בתי כנסת בצורת בניינים מבוצרים. בתי כנסת אלו שימשו גם

בתי הכנסת בגולה מילאו תפקידים רבים ושונים. מקום תפילה ולימוד תורה, בית ספר לילדים, ספרייה ציבורית, מקום כינוס לוועידות בענייני הכלל ולעיתים קרובות באגפים הסמוכים לבתי הכנסת נמצאו מוסדות הקהילה השונים ומשרדיה, קופות הצדקה, אולם לחתונות ולאירועים.

כמו כן מלבד בתי כנסת היו בתי תפילה על פי מקצועות כגון: קצבים, חייטים וכו', ובתי תפילה שנקראו קלויז.

סגנונות בניה

א. בתי כנסת מעץ

סגנון יהודי מובהק, שניתן להגדירו כיהודי מיוחד, התפתח בפולין ובחבל ווהלין כיום אוקראינה, שם התיישבו במשך דורות רבים, בשלווה יחסית.

בארצות אלה בנו היהודים בתי כנסת מעץ - חומר גלם שנלקח מן היערות הסמוכים והערים בוהלין עשירת היערות.

סגנון בניה זה נוצר למן המאה ה-17 ובמשך המאה ה-18, טיפוס חדש של בתי כנסת בעלי אופי מקורי מובהק שהיה תופעה יחידה בארכיטקטורה.

צורת בניה זו היא הביטוי הידוע והשכיח ביותר של אומנות יהודית עממית. אומנות זו כבשה את כל תחום המושב היהודי במזרח אירופה.

בתי כנסת אלה עוצבו הן פנימית והן חיצונית באופן מיוחד.

לדוגמא: היציעים הציוריים, ארון הקודש, עשיר במוטיבים הלקוחים מעולם החי

כאוד מוצל מאש יש לציין את מעשה ההצלה של אוצרות בית הכנסת בלוצק. בספרו חורבן יהודי פולין, מספר המחבר שלונסקי "הקהילה הלוצקאית מסרה לי ארגז גדול ובו חפצים עתיקים יקרי ערך של בית הכנסת. תעודות, עתיקות ועוד, בשווי של כשלושים אלף רובל. כל שכיות חמדה אלה נמסרו לשמירה לממשלה הסובייטית לשימור במוזיאון היהודי". לסיכום ערכם האמנותי של בתי הכנסת הללו מתבטא בעובדה שבהם נתגלה לא רק סגנון אדריכלות חיצוני מיוחד במינו, אלא גם נוסח בניה פנימית מבחינה אומנותית ודתית כאחד.

מקורות:

דוידוביץ דויד, אמנות ואמנים בבתי-כנסת של פולין, הקיבוץ המאוחד, 1982.
דוידוביץ דוד, בתי-כנסת בפולין וחורבנם, מוסד הרב קוק ויד ושם, 1960.

להגנה ולהדיפת האויבים הפולשים כגון: השוודים, הטטרים, הקוזקים, הרוסים והתורכים. במיוחד בשנות גזרות ת"ח ות"ט והמלחמות עם השוודים, תקופה של התגוננות ועמידה על נפשם של היהודים. היהודים השתתפו בפועל בהגנת עריהם ולכן בתי הכנסת המבצריים היו בעלי קירות עבים, בעלי חלונות גבוהים וגג שטוח. בלוצק בנו גם מגדל ששימש בזמן המלחמה עמדת צופים.

מבחינה ארכיטקטונית בבתי כנסת אלה מודגשת הצורה הריבועית של הבניין ומובלטת בו הצורה החיצונית. בתוך בית הכנסת הודגשה יפה מרכזיותה של הבימה, שבנויה בתוך ארבעה עמודי תווך הקשורים ביניהם, ובאוסטראה עמודי תווך שאינם קשורים ביניהם.

בתי כנסת אלה נבנו בניגוד גמור לאוכלוסיה היהודית של הערים. מבחינה כלכלית היהודים בערים אלה היו עניים, עדות בעלת משמעות רבה לחוסר הישע שלהם.

ראוי לציין כי חלק מבני בתי הכנסת היו אדריכלים יהודים, לדוגמא בית הכנסת המבצרי בסטפאן נבנה על ידי אדריכל יהודי. כמו כן הקישוטים שעל הבימה ועמודיה היו מעולם החי והצומח דוגמת בתי הכנסת בלוצק ובלובומל.

חורבן והצלה

מבתי הכנסת הבנויים מעץ נשדדו כלי הקודש, חפצי האומנות היהודית היקרים, כלי כסף ועוד. חלקם אף הועלו באש ונשרפו כליל במרוצת השנים. כתוצאה מהשריפות הפכו בתי הכנסת ל"מתכת" של נברשות, מנורות חנוכה וספרי קודש המפוזרים ברחובות.

בתי כנסת, בתי תפילה ובתי מדרש, מביניהם חוץ ופנים, קהל מתפלליהם - חלק א'

עפ"י ספרי הזכרון של הקהילות ליקט וערך: יעקב מור

מתחיל, לפי סדר קבוע של מתפללים. תחילה אנשי השוק, אחריהם החנוונים ואחריהם החסידים. בית המדרש היה מוחזק בעיר כמוסד הרוחני העליון. מלבד שמחות מצווה לא נשמעה בבית זה שיחת חולין, אלא תפילה בלבד.

היו גם בתי תפילה נוספים וקלויזים כמעט בכל רחוב, מהם ציבוריים ומהם בבתים פרטיים שבעליהן נדבו לשם מצווה או בשכר זה שהיו עוברים לפני התיבה בשבתות ובחגים. בתי התפילה הציבוריים היו בעיקר רכוש הקהילה.

אוליקה - בית הכנסת הגדול - בנוי מעץ עם מרפסות. יש פרטים מעטים על יתר בתי הכנסת בתי התפילה ובתי המדרש. בעיירה היו רבים וקרויים על שמות חצרות הרבנים וכן על שם בעלי המלאכה - בית כנסת של החייטים, הסנדלרים ועוד.

בבית הכנסת של החייטים בערבי שבתות כל החיים עברו להתנהל בו. בית כנסת זה היה שונה מאחרים. תקרתו הייתה נמוכה והוא היה צמוד לבית הכנסת הגדול והכניסה אליו הייתה אך ורק לבעלי מלאכה.

כמו כן היו בעיירה בתי מדרש של קהילות החסידות, טריסק סטולין ועוד.

אוזיראן - בית הכנסת הגדול. אגדות רבות נרקמו סביב בית הכנסת הגדול בעיר ואין להבחין בין אגדה למציאות. מתי נבנה? מי בנה? אך תמיד הוא נשאר שלם ולראיה כל השריפות שהיו תופעות תדירות בעיר פסחו עליו והדבר הגדיל את המסתורין סביבו. בית הכנסת היה בנוי כולו מקורות עץ עבות ללא טיח וסיד, על תקרתו מצוירים שנים-עשר המזלות ושמות החודשים. על קירותיו ציורי השולחן של המשכן ועליו לחם הפנים, מנורת המאור וכו'. על שולחן מיוחד ליד עמוד התפילה עמדה מנורת נחושת בת שבעה קנים וגובהה כקומת אדם. לבית הכנסת היו שני אגפים, באגף אחד היה בית תפילה לחייטים ובשני בית תפילה של הפרוונים. בבית הכנסת הגדול התפללו בעיקר "עמד" בנוסח אשכנז. בחגים התפלל חזן ומקהלה. כי כל ימות השבוע היה בית הכנסת סגור.

לא רחוק מבית הכנסת עמד בית מדרש - בנין אבנים בן קומה אחת, מסדרון רחב נמשך לאורך כל הבית ומבדיל בין אולם התפילה ובין המחסן. ארון הקודש היה היפה בעיר.

מתחת לרצפת הבימה הייתה גניזה ל"שמות" ספרים קרועים, תפילות שנפסלו, פרוכת קרועה ועוד. לאורך האולם עמדו שולחנות וספסלים. בבית המדרש, התפילה לא פסקה מהשכם בבוקר ועד לשעות הצהריים. מניין מסיים ומניין חדש

בית הכנסת הגדול באוליקה

צלעות, היו בה
עליות ועזרות
לרוב, אשר שימשו
מקום תפילה
למניינים שונים.
כן הכיל בית
הכנסת תשמישי
קדושה - ספרי
תורה עתיקים,

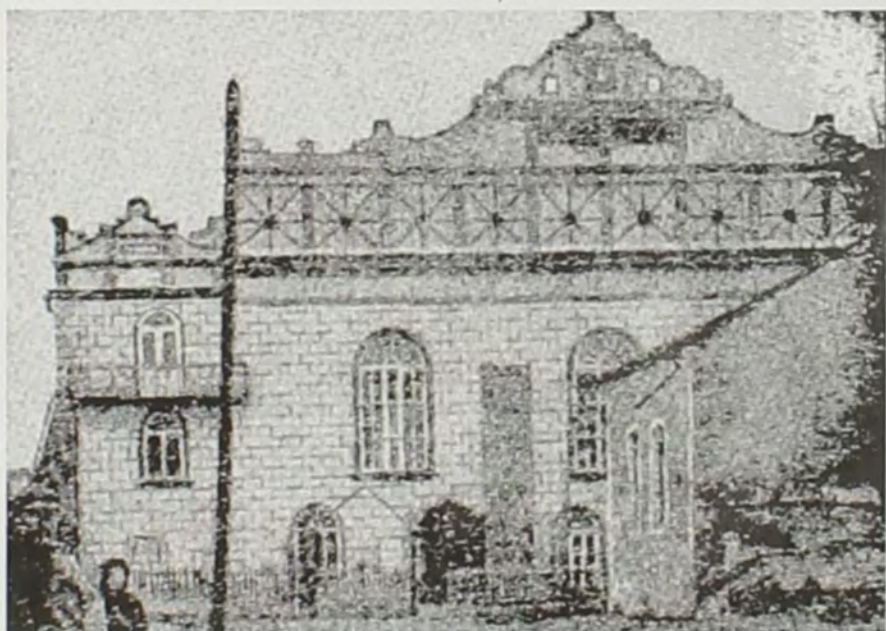
עצי חיים, כתרים, פרוכות רקומות בזהב
מלאכת מחשבת, וכן כמות גדולה של כלי
כסף עתיקים ויקרים. ארון הקודש היה
מוזהב, התנשא לגובה רב והסתיים בדמות
של נשר גדול בעל כתר. כותל המזרח עוצב
בדמות של חיות, עופות, פרחים ועיטורים
שונים. סמוך לבימה עמדה מנורה גדולה
של נחושת קלל. לפני מלחמת העולם
הראשונה (1912), שופץ ארון הקודש
וכיפת התקרה עוטרה בציורים נפלאים.
במהלך פרעות ת"ח ות"ט נשאר בית
הכנסת לפליטה. הוא נחרב וטומא ע"י
הגרמנים בתקופת השואה.

בית הכנסת שימש גם למטרות ייצוג
רשמי כלפי פנים וכלפי חוץ והתפילה בו
הייתה נוסח "אשכנז".
ראוי לציין כי לא קבעו
בו מזוזות בדלתות.
נאסרה בו אכילה,
שתייה ועישון, ואף לא
לימוד תורה. רק תפילת
שחרית ואמירת תהילים
עד תקופה מסויימת.
לאחר ששופץ בית
הכנסת מבית ומחוץ

אוסטרה - או אוסטרוג, שמשמעו ברוסית
"מבצר". בית הכנסת הגדול או כפי שנודע
בעולם היהודי בשם בית הכנסת של
המהרש"א (רבי שמואל אידליש).

אין פרטים על מועד בנייתו המדויק
ועל מייסדיו. הוא בנוי בצורת מבצר
מקומר בעל קירות חומה עבים מאד.
מכיל מרתפים תת קרקעיים. ייחסו אותו
אל ראשית יסוד העיר לפני 1,000 שנים
והתיישבות היהודים בעיר כפי המסופר
הייתה מבצר יווני עתיק שהוסב ע"י
היהודים לבית כנסת.

הכניסה לבית הכנסת הייתה במדרגות.
מלבד ההיכל הגדול שתקרתו המקומרת
נשענה על ארבעה עמודי ענק בעלי שמונה

בית הכנסת הגדול
באוסטרה

ברסטצ'קה - ברמליה - (בורומל) -
בברסטצ'קה היו בתי כנסת אחדים ובתי
מדרש. כמו כן היו בעיירה מספר קלויזים
של חסידי טריסק, חסידי אוסטרוג
ואוליקה - שהיה היפה מכולם. בבית
הכנסת היו מתפללים "עמך" רק בשבתות
וחגים. בית כנסת זה לא היה מוסק
ובחורף היה בו קר. גם בבית המדרש
הגדול התפללו, עמך" והוא היה מוסק
מבוקר עד ערב.

בשואה נחרבו בית הכנסת הטריסקאי
ובית הכנסת וגם בית המדרש הגדול.
עפ"י עדות מפי ניצול שואה שביקר
בעיירה, שני האחרונים נותרו עומדים
ללא גג. רק הארובות שלהם מזדקרות
למעלה כמודיעות על החורבן.
בניין בית הכנסת הגדול היה בניין מפואר
ובמיוחד ארון הקודש שבו.

בין חסידי טריסק וחסידי אוליק בזמן
שבין מלחמת העולם הראשונה לשנייה
היה ריב גדול שהגיע לידי כך שלא ישבו
ליד שולחן אחד וכל אחד פסל פסקי דין
של האחר. ריב זה יושב ע"י אחד מאנשי
העיירה שגם הפיץ את הזיקה לא"י, ע"י
כך שהניח קערה בבית הכנסת לתרומות
לקרן הקיימת לישראל.

בית הכנסת הגדול שבו התפללו לרוב בני
"עמך" ועל ידו הוקם בית הכנסת לחייטים.
היו עוד מספר בתי תפילה, בית המדרש
שבו התפללו תושבים אמידים וגם בעלי
מלאכה מעטים שמצבם הכללי היה טוב
יותר. מבחינת ההשקפה בחיי היהודים
(לאומיות וציוניות) היו שניהם ניטרליים.
בית התפילה האוסטרי - קלויז, ובו
אדוקים קיצוניים וגם מתנגדים לציונות.
בית התפילה הקלויז הטריסקאי שהיה לו
צביון ציוני. האוליקר קלויז, אדוקים אבל
היו בו גם ציונים במספר מועט.
על פי עדות של האחרון מיוצאי ברסטצ'קה

הוכנסו בו סדרים חדשים והוסיפו תפילה
ע"י חזנים ומקהלה. בתקופת השואה
הנאצים ועוזריהם ביקשו להתנכל לבית
הכנסת אך לא עלה בידיהם לנתצו כליל,
אלא רק את בית הכנסת של הקצבים
שהיה צמוד אליו. מסופר על "נס הפצצה",
שאירע כשהתקבצו תושבי העיר לבית
הכנסת בעת הפצצה. פצצה רבת עוצמה
נפלה על גג בית הכנסת אך לא התפוצצה
ולא הזיקה לאיש וההיכל המרכזי נשאר
איתן. מסביב לבית הכנסת הגדול התרכזו
בתי תפילה רבים כגון הקלויז הגדול ע"ש
הט"ז (רבי דוד סגל בעל - טורי זהב).
בימי הפרעות נהרס הקלויז ונבנה מחדש.
בשריפה הגדולה בשנת 1889 נשרף כליל,
ונבנה שוב מחדש. כמו כן היו בעיר עוד כ-
14 בתי תפילה, בתי מדרש, ובתי כנסת על
פי משפחות הרבנים ובעלי המלאכה.

אלכסנדריה - באלכסנדריה היו ארבעה
בתי כנסת. בית הכנסת הישן, שהיה
כחומה, בנוי קירות אבן עבים עם גג של
פח. היה בית הכנסת המרכזי, בית הכנסת
"ליובומירסקי" בו היו מתפללים בעלי
הבתים מהמעמד הבינוני "המשכילים"
הציונים. בית הכנסת של הבנאים, "בית
הכנסת החדש" ובית הכנסת ש"מעבר
לנהר" הורין.

לבית הכנסת הישן היו צמודים אגפים
של סנדלרים וחייטים, בית תפילה קטן
של חברת "משניות", בית תפילה קטן של
הבורסקאים, שהיה בעליית הגג של בית
הכנסת הישן.

בשואה פוצצו הגרמנים את בית הכנסת
הישן מיד עם כניסתם. את בית הכנסת
"ליובומירסקי" הפכו האוקראינים
למחלבה. בית כנסת נוסף שהיה בסביבות
הגטו וכן בית מדרש ישן נהרסו כליל
ועל מקום בית המדרש משתרע שוק של
דוכנים למכירת פירות וירקות.

המלאכה ואנשי המפלגות השונות בעיר. כמו כן התקיימו בדובנא בתי מדרש של חסידי טריסק, אוליק, סטולין ושל הפרוונים. בית המדרש של חסידי אוליק היה מיוחד במינו ובמתפללים שלו, כיון שרוב מתפלליו היו "מתנגדים" ולא חסידים, שבראשם עמד הראב"ד (רבי פנחס מנדל רוזנפלד).

בית מדרש נוסף היה ע"ש אברהם מרדכי שבמרוצת השנים נשרף פעמיים ושוקם. הוא נשרף בשלישית ונבנה מחדש הוכנסה בו עזרת נשים, הותקן ארון קודש חדש, קירותיו ותקרתו נצבעו בסגנון הימים ההם.

קהל המתפללים היה מורכב ברובו מסוחרים, חנוונים, בעלי מלאכה בעלי עגלות, סבלים ו"עמך". ראוי לציין כי חוץ מהמתפללים היו באים בוקר בוקר ובמיוחד בין הערביים, יהודים שנמצאו בקרבת מקום, לשמוע נאום של אחד הדרשנים שנקלע לעיר וכן ללמוד דף גמרא יומי, פרקי משניות ואף לחטוף שיחה בענייני דיומא ולפעמים כדי להתחמם ליד התנור בקור החורף.

כל שאר בתי המדרש אם מתנגדים או חסידים היו, כולם יראי שמים, אנשים ישרים ותמימים שגם אם היו חלוקים בדעותיהם, בחייהם - הלכו למות יחד על קידוש השם.

כל בתי המדרש ובתי התפילה נחרבו בשואה.

בשנת 1939 תחת השלטון הסובייטי הפכו בתי הכנסת למועדוני תרבות ולבתי מלאכה.

מעדות של אחד הניצולים שביקר במקום בשנת 1946 סופר כי אין יהודים בעיר ואחד מבתי המדרש שנותרו משמש כיום כמסעדה.

שראה את העיירה בחורבנה, סופר כי למרות ההרס, בית הכנסת הגדול נשאר וכיום נמצא בו בית חרושת לנקניק.

דובנא - בית הכנסת הגדול נבנה בין השנים 1782-1794, בנוי מאבן, גבוה וכיפתו נשענת על ששה עשר עמודים הבנויים בארבעה טורים ומתנשא מעל כל בתי העיר. פנימיותו שופעת אור, כתליו בהירים ושני עמודים שעליהם נשענה התקרה, איתנים.

ארון הקודש שבו, עשוי מלאכת מחשבת, על דלתותיו ועמודיו פיתוחי עץ מוזהבים, מעוצבים בפרחים, שרפים, כרובים וענפי גפן. בארון הקודש היו כ- 60 ספרי תורה. כן היו בבית הכנסת כלי קודש מכסף כגון כתרים, עצי חיים, מנורות, קערות, פרוכות, שאחת מהן הייתה יקרה ומהודרת, רקומה בחוטי כסף וזהב. היו בבית הכנסת ארבע עזרות נשים. במבוא לבית הכנסת היו צמודים לשני צדדיו ארבעה בתי תפילה.

בבית הכנסת הגדול התפללו "עמך" ובעלי בתים כאחד.

בעיר היו עוד שבעה עשר בתי תפילה ובתי מדרש ששרתו את כיתות החסידים, בעלי

בית הכנסת הגדול בדובנא

היו מרוכזים ברחוב בשם "שול גאס". באחד הרחובות היה גם השטיבל הקייני. בשטיבל הסציגורי הרכב המתפללים היה שונה במקצת משאר בתי התפילה. מרובים בו בני הדור השני, אברכים צעירים, רובם ממשפחות ציוניות. בשטיבל האוליקי היו המתפללים בעלי המלאכה שבעיר כגון

דמידובקה - שלושה בתי תפילה היו בעיירה: בית הכנסת הגדול, בניין עץ בנוי בסגנון עתיק עם חלונות גבוהים ושמשות צבעוניות. רוב המתפללים בו היו אנשי דלת העם. בית הכנסת היה סגור בימי חול ונפתח רק בשבתות וחגים. היו בדמידובקה גם קלויז של חסידי טריסק ובית מדרש, ששימש את רוב בני העיירה, בית המדרש היה פתוח גם בימי חול ובשבתות והיה תמיד שוקק חיים ברוב שעות היום והערב. כמו כן היו בעיירה גם חסידי אוליקה שהיו על פי רוב בעלי מלאכה ודלת העם. לעומת חסידי טריסק, עליהם נימנו החנוונים והסוחרים האמידים בעיירה.

בשואה הפכו בית הכנסת ובית המדרש בתוך הגטו למחסנים לאגירת תבואה וקמח.

הורוכוב - בית הכנסת הגדול נבנה בשנות השמונים של המאה הקודמת. בנוי עץ, גבוה, ומצופה פח, בראשו כיפה. בתי תפילה רבים היו בעיר כגון: הסציגורער, שטיבל, אוליקר, קארלינר ועוד. הם

בית הכנסת הגדול בהורוכוב

מספרים לשומעיהם ממאורעות העולם ומפוליטיקה.

בבית הכנסת הטריסקאי היו קוראים ומסיימים את כל ספר תהילים.

ולאדימירץ הייתה גם עיירה חסידית מקדמת דנא. החסידים נמנו על שלוש שושלות: טריסק, סטיפאן וסטולין. לכל אחת היה בית מדרש משלה. חסידי סטולין-קרלין שלא כשאר בתי התפילה, היו מתפללים בימי החול רק מניין אחד. מזמן לזמן היו האדמו"רים של החסידות פוקדים את חסידיהם בולאדימירץ - מאחר והם לא גרו בעיירה, האדמו"ר הטריסקאי היה מקובל, האדמו"ר מקארלין היה מלוצק, האדמו"ר הסטיפאני היה מארה"ב ולכן הם ביקרו בעיירה אחת למספר שנים.

ורקוביץ - בית-הכנסת הגדול. היה מבנה גבוה עשוי עץ. אל דלת הכניסה הובילו 12 מדרגות, מתחתן היו שומרים את ה"שמות" (ספרי קודש שנתבלו ויצאו מכלל שימוש) עד גניזתם הסופית בקבורה בבית-העלמין.

הכניסה לאולם התפילה נעשתה דרך אכסדרה גדולה. תקרת בית הכנסת הייתה גבוהה מאוד ומעל הבימה הייתה כיפה גבוהה עוד יותר. מבנה זה יצר אקוסטיקה מצויינת.

כמה "שטיבלאך" היו צמודים לבית-הכנסת: של החייטים, של הסנדלרים וסתם "שטיבל".

במרחק צעדים אחדים מבית הכנסת היה בית-המדרש שגם לו אכסדרה רחבה ובצמוד לה - דירת המגורים של נתן השמש. מעל בית המדרש, עם כניסה נפרדת, הייתה "עזרת הנשים" בנוייה בצורת "ר".

בתוך ה"שטיבלאך" וגם ב"עזרת הנשים"

חייטים, סנדלרים, פחחים וכו'. סמוך לבית הכנסת היה בית מדרש, רב היה מספר המתפללים מאשר בשטיבלך ושימש גם כמקום לאסיפות, וגם לדרשנים שהיו מגיעים לעיר. בבית הכנסת היו מתפללים מכל שכבות העם.

ולאדימירץ - מלבד שלושה בתי כנסת של החסידים היה גם בית כנסת כללי שנקרא בית הכנסת הגדול או בית הכנסת של הקהל (די קולעשע שול), שהיה בנוי מאבן. בית הכנסת הטריסקאי (חסידי טריסק), ובית הכנסת הסטיפאני (חסידי סטיפאן). היה גם בית מדרש קטן שנקרא בית הכנסת של החייטים, שבו רוב המתפללים היו בעלי מלאכה.

בשריפה הגדולה בשנת 1934 הוא נותר על תילו וכל בני העיר היו באים להתפלל בו. ראוי לציין שבבית הכנסת למדו גם תורה ולאחר שאברך שהיה מגיע ללמוד בעצמו דף גמרא, היה עובר ללמוד בבית המדרש. בית הכנסת היה בעיקרו מקום תפילה ולימוד תורה, אך למעשה נחתכו בו כל העניינים הציבוריים והוא מילא תפקיד לא מבוטל גם בחיי הפרט. אחרי התפילה אלה שקראו עיתונים היו

בית הכנסת הגדול בולדימירץ

בבית הכנסת התפלל חזן עם מקהלה. כינו אותו בית הכנסת "די קאלטא שול", כי לא היו בו אמצעי חימום. כמו כן היו בתי כנסת של בעלי מלאכה כגון: חייטים, סנדלרים, בורסקאים ואף בתי כנסת על פי הקהילות החסידיות. ראוי לציין את בית הכנסת של ה"כלי זמר". בנוסף היו בתי תפילה של משפחות הרבנים והישיבה של זוהיל שנמצאת כיום בירושלים.

בית כנסת נוסף שהיה ונקרא בית הכנסת "ותיקין" - רוב מתפלליו היו משכימים קום לפני צאתם לעבודה בבוקר, כגון: טייחים, בנאים, פועלים, סבלים ושואבי מים. עוד בית כנסת הראוי לציון היה ה"נידער שול", בית הכנסת העתיק ביותר בעיר ונבנה שנית לאחר שקירותיו התמוטטו. בו התפללו גם אנשי "עמד".

טוצ'ין - קריפה - 5 בתי כנסת היו בעיירה, רובם היו של שושלות החסידות: טריסק, אוליק, ברזנה וסטולין, וכן היה בית מדרש. לכל בית כנסת היו מנהגיו

של בית-הכנסת הגדול ובית המדרש היו ה"חדרים", בנוסף ל"חדרים" בבתי ה"מלמדים". בין-בית הכנסת ובית המדרש היו עורכים חופה וקידושין, בדרך כלל, בערבי שבתות, לפני תפילת מנחה. האכסדרות וכן הרחבות שליד בית-הכנסת ובית-המדרש היו משמשות לשיחות חולין בהפסקות שבין תפילה לתפילה. מדי פעם היו האכסדרות משמשות גם ל"לינת הצדק" לקבצנים שהיו מזדמנים לעיירה.

זוהיל - נובוגרודוזהלינסק - שלושים בתי כנסת ובתי מדרש היו בזוהיל שהמפורסמים מביניהם היו בתי הכנסת הגדול ובית הכנסת הטוריסקי. שניהם נשרפו בשנת 1919 בשריפה הגדולה. בית הכנסת הגדול היה אחד מבנייני הפאר, בנוי מאבן ונבנה בשנת 1740 כאשר העיר וסביבתה היו תחת השלטון הפולני. במשך מספר דורות הכניסו בו שיפורים והוסיפו ציורים על תקרתו הקמורה ועל קירותיו.

בית הכנסת הגדול בטוצ'ין

ומסורותיו.

בית הכנסת הגדול שנשרף, היה בנוי מעץ ונחשב לעתיק יומין, היה משמש גם את היהודים מכפרי הסביבה בחגים. בית הכנסת שימש לתפילה, ללימודים ולמפגשים. בימי חול היו מסדרים שם גם ענייני עסק והיו יהודים שפרנסתם לא הייתה מצויה ולהם שימש בית הכנסת מקלט בו היו מתחממים באמצעות תנור וגם עוסקים בפוליטיקה ובדברים העומדים ברומו של עולם. לקבצנים הנוודים מעיירה לעיירה שימש בית הכנסת כמקום שינה.

בית הכנסת "הקוזאצי שול" - בו היה הציבור מורכב מבעלי המעמד הבינוני העשיר.

בנוסף היו עוד: בית הכנסת "הברייטר גאס" ובית הכנסת "בזאמר" - בחולות. בית המדרש - "בנוי מאבן", התבלט מאוד בבניינו המאסיבי. האולם בו היה מרובע בעל ארבעה עמודים המחלקים אותו לתשעה חלקים שווים ומקומרים. מקומה של הבימה היה בין ארבעת העמודים ומוגבהת קמעה, העלייה אליה הייתה במדרגות. מסביבה היה מעקה מברזל רקוע. ארון הקודש היה מוצב בכותל המזרחי, עטור בעיטורים מעשי אומנות חטובים בעץ, מסביבו עיטורי תבליט וציורים על נושאים תנכיים כגון: רץ - כצבי וגיבור - כארי, שצוירו ע"י צייר אמן על בדי שמן רחבי יריעה. בית המדרש היה בניין עתיק ונשאר בשלמותו.

טרוביץ - שני בתי כנסת היו בעיירה, האחד - גדול ומפואר הבנוי מעץ. לבית כנסת זה היה מחובר שולבל כלומר, בית כנסת קטן, אשר בו היו מתפללים מניינים בכל ימות השנה. גובהו של בית הכנסת

הגדול היה למעלה מעשרה מטרים, היציע היה בנוי על עמודים ונקרא "וויבער שול" (יציע תפילה לנשים - עזרת נשים).

בכניסה הראשית לבית הכנסת הייתה מצויה מרפסת, ששימשה לאירועים שונים. מרפסת זו הייתה מחוברת לעזרת הנשים. ממנה גם נאמו נאומים.

בתוך בית הכנסת הייתה כיפה גבוהה, הנתמכת על ארבעה עמודי עץ, בעלי שמונה קירות, שכל אחד מהם היה מקושט למעלה דרך האשנבים הקטנים המסורגים, הציצו נשות טרוביץ לתוך האולם הגדול.

על כיפת בית הכנסת היו מצוירים שנים עשר המזלות. על הקירות היו תמונות של חיות טורפות: אריה, נמר, נחשים ארסיים וכו', שאיש לא ידע את פשר היותם שם.

הייתה פינת נר תמיד ותמיד היה נר בתוכה. לבימה עלו במדרגות, מעל הבימה היו קוראים בתורה וכל מרצה או דרשן שהגיעו לעיירה השתמש בה. ארון הקודש היה מוגבה במספר מעלות והיה עשוי מעץ יקר ובו מחוטבים ומגולפים פרחים. על דלתותיו היו מחוטבים שני לוחות הברית והכתר, פרוכת רקומה כיסתה את דלתות הארון. עמוד החזן היה שקוע ברצפה.

האולם הגדול היה רחב ידיים, נקי ומסודר, מרשים ומעורר כבוד.

המתפללים בו היו "עמך" - יהודים פשוטים, בעלי מלאכה ואנשי עבודה.

בית הכנסת לא היה מוסק, למרות תנאי החורף הקשים.

מבית כנסת זה לא נשאר שריד. אחדים מבני העיירה נכחו בחורבן בית זה שפורק ע"י הפושעים האוקראינים בסתיו 1942.

בית הכנסת השני נקרא בית המדרש, בו התפללו החסידים של טריסק ואוליקה, הלמדנים, הסוחרים והחנוונים. בכל ימות השבוע היו לומדים ומלמדים את

ליד השער הדרומי של ה"פלוש", מבחוץ, היו מעמידים חופות לזוגות צעירים. ליד השער הצפוני מבפנים נמצאה ה"גניזה", לשם היו מביאים דפים קרועים מתוך ספרי הקודש, רצועות תפילין ועוד.

בתוך ה"פלוש" בקיר המערבי היה שער כניסה מאבן, מקומר גדול ורחב שנשען על עמודים רחבים - והדלת - דלת עץ כבדה, כפולת כנפיים, מחוזקת בחישוקי ברזל עבים. המפתח לדלת זו היה גוש ברזל באורך של 30 ס"מ.

בצד המזרחי מבחוץ היו ציורי אריות אדירים, משוחים בצבע פז.

מצד דרום, על קשתות החלונות, היה חקוק הפסוק "מה טובו אוהליך יעקב משכנותיך ישראל". חזיתו של בית הכנסת מצד מזרח, שפנתה אל השוק, הייתה מוקפת בתים.

מכל שלושת צדדיו האחרים לא היו בתים סמוכים לבית הכנסת ואפשר היה לעבור בסמוך לו, פרט לחלק מגודר מצד דרום. ליד שער הכניסה לבית הכנסת הייתה קופת צדקה בתוך עמוד השער, ששימש גם ליהודים וגם לאיכרים הגויים. בתוך בית הכנסת, בחלקו הקדמי נמצאה עזרת הנשים ובחלל שמסביבו בגובה של קומה ויותר קירות אבן חלקים. למעלה בגובה הקומה השנייה היו חלונות גבוהים מקומרים ומעל לגובה החלונות, נסגרו הקימורים של תקרת בית הכנסת, וממנה

הצעירים והמבוגרים גמרא או משניות. כל בוקר התפללו מניינים אחדים. מלבד התפילה ודברי התורה נשמעו גם דברי הווי העולם הזה, רכילות, ענייני פרנסה, ענייני רשות, על המשטרה ומעלליה.

כמו כן היו בעיירה "חדרים" בהם למדו הילדים חומש ורש"י.

טרוביץ תפסה מקום נכבד בחיים הדתיים והרוחניים של האזור, והשתלבה יפה בחיי החסידות. ראוי לציין כי צעירי העיירה הלכו מדי שבת לבית המדרש ולא העזו לחלל אותה בפרהסיה. בתוך העיירה לא הסתובבו בגילוי ראש, אפילו החופשיים שביניהם נמנעו להפר מסורת זו. דבר נוסף שיש לציין: חסידי העיירה לא לבשו קפוטות אטלס שחור, לא גרביים לבנות ואף לא חבשו "שטריימלעך". הם התהדרו בלבוש הפשוט.

לובומל - בית הכנסת הגדול היה פאר

העיר ומקור גאוותה, אך לא היה מרכז חייה הדתיים. בית הכנסת היה בנוי מלבנים בסגנון האופייני למאה השש עשרה. רם קומה ורחב מידות שצורתו ריבוע. על גגותיו היו עמדות ירי להגנה על העיר מפני אויבים בתקופת המלחמות בטאטרים ובקוזקים. בית הכנסת התנוסס בגאון מעל כל בנייני העיר ונראה למרחוק. הבניין כולו דמה למבצר עתיק.

בית הכנסת שהיה רב הוד, מסתורין וחגיגות היה סמל לגדולתה של הקהילה. בימות החול לא התפללו בו, רק בשבתות ובחגים נפתחו שעריה והגיעו אליו מניינים ספורים. מתפלליו הקבועים היו ברובם פשוטי העם ומספר בעלי בתים שהתפללו בנוסח ספרדי כמנהג החסידים.

הכניסה לבית הכנסת הייתה דרך ה"פלוש" - מעבר מפולש לאורך הקיר המערבי ולו שני שערים מצפון ומדרום.

בית הכנסת הגדול בלובומל

בימי חירום ומצוקה לאיסוף כספים ועוד. מלבד בית הכנסת הגדול ובית המדרש היו קיימים בתי תפילה (שטיבלעך) בלעדיים לעדות החסידים השונות ולבעלי המלאכה לחברותיהם, כגון: בית תפילה לחסידי טריסק, בתי תפילה (השטיבלעך) של חסידי קוצק, ריזשין, ראדזין, סטפאן, גור, קארלין ועוד. שלושה בתי תפילה קטנים (די קליינע שילעכלעך) היו צמודים לבית הכנסת הגדול.

מצידו המערבי. מצידו הדרומי בית הכנסת של החייטים (דאר שניידער שילעכלעך) ועוד.

כמו כן היה בית תלמוד תורה שהיה משמש בית תפילה קבוע בשבתות ובחגים לחוג מסוים של משכילים מבני העיר. רוב בתי העיר נשרפו ע"י הגרמנים ועל פי עדות של ניצולת שואה, נשרפו כליל כל ספרי התורה בידי הנשים תחת פיקוחם של הנאצים על פי גזירה בעקבות מציאת מגילת אסתר שנחשבה על פי הנאצים למכתב קללה נגד היטלר. לא הועילו כל ההסברים שזוהי מגילה לקריאה בבית הכנסת. לכן נשרפה המגילה יחד עם ספרי התורה.

לוצק - בעיר היו כ- 45-50 בתי כנסת או בתי מדרש. אם היו מונים את המניינים הקטנים שהיו פחות ידועים היו מספר בתי התפילה גדולים יותר.

המפורסם ביותר היה בית הכנסת המבצר - הוקם בשנת 1626 כמבצר ונחנך בשנת 1628. הוא בנוי בסגנון הרנסנס האיטלקי והפולני. בית הכנסת שימש לא רק כמקום תפילה, אלא גם עמדת הגנה מפני אויבים. בימי פורענות נאספו בתוכו היהודים והגנו על עצמם. באגף אחד בנו צריח ששימש בימי שלום כבית סוהר של הקהילה. בית הכנסת נמצא בעיר העתיקה של לוצק,

השתלשלו וירדו אין סוף נברשות נחושת ובדולח בשלל גוונים. מסביב לקירות, מתחת לחלונות ועל קיר המעקה של עזרת הנשים מצד מערב, היו ציורים שונים כגון: שור הבר, לווייתן, כלי נגינה, תוף כינור ומצילתיים ושאר כלי הנגינה שהיו בבית המקדש.

רק הקיר המזרחי היה לבן כולו ללא ציורים וקישוטים ועל רקעו בלט ארון הקודש ומשני צדדיו ציורי אריות ופיתוחי ענפים שונים. ארון הקודש עצמו היה מפוסל באבן כמעט עד לגובה התקרה, מורכב כולו מעמודים מחוטבים, כרכובים, קשתות, פרחים וצמחים שונים כולו צבוע בצבעים מרהיבים. הארון הכיל עשרות ספרי תורה עתיקים על כתריהם ופעמוניהם, שהיו מפארים את ספרי התורה.

באמצע בית הכנסת הייתה הבימה (הבלעמער) המפוארת, מעליה ארבעה עמודי אבן משושים וחסובים התרוממו ותמכו בכיפת ענק מקומרת. אל הבימה היו עולים במדרגות משני הצדדים מצפון ומדרום. בגלל מבנהו הפנימי המיוחד הייתה בו עצמת תהודה, ולא אחת היו הילדים משמיעים קולם וממתינים להד שיגיע מכל העברים. בית הכנסת היה ריק ברוב ימות השנה ורק מספר מועט של מתפללים הופיעו.

סמוך לבית הכנסת הגדול, מצפון לו, עמד בית המדרש של העיר. בית המדרש היה בניין עץ רב מידות. מצידו המערבי היה מחובר אליו בית הכנסת של "המתעסקים" (דאר מתעסקים שטיבל). בית המדרש שימש בימי חול מקום תפילה מרכזי לרוב בני העיר והסביבה ולעוברי אורח שונים. בית המדרש שימש גם מקום לעריכת אסיפות-עם שהיו מתכנסות מטעם עסקני העיר והרשות לצרכי בחירות, וכן

יקרי ערך, ארונות קודש, בימות, פרוכות, כסאות אליהו, פמוטים, נברשות, סידורי תפילה ושאר תשמישי קדושה. בארון הקודש היו 72 ספרי תורה ועוד כמות מרובה של כלי קודש, זאת למרות השריפה שפרצה בשנת 1869 בפנים הבית ושרפה את כל כלי הקודש. רק בית הכנסת נשאר. כלי הקודש נאספו מחדש במרוצת השנים והפכו למוזיאון בתקופת הרוסים. בבית הכנסת המבצרי שכן גם בית הכנסת של הקצבים שבו היו מתפללים גם השוחטים שהועסקו על ידם. נוסח התפילה היה נוסח אשכנז.

בתי כנסת נוספים שראויים לציון היו בית הכנסת הישן הבנוי עץ, בית הכנסת של עדת הקראים. בתי כנסת של בעלי המלאכה, בתי כנסת של חסידי קהילות שונות כגון חסידי טריסק, סציגורה, אוליק, סטפאן, סטולין-קרלין ובתי כנסת ע"ש משפחות רבנים. וכן בתי כנסת המכונים בשמות שונים שהיו בית כנסת ובית מדרש כגון

ממוקם על אי המוקף מכל צדדיו תעלות מים על הנהר סטיר. מתחתיו נחפרה מנהרה המחברת אותו ליתר חלקי העיר ובתקופה מסוימת לארמון המלכים.

גגו של בית הכנסת בנוי עם מעקה חזק ובו חרכי ירי להגנה מפני תוקפים, כאשר הכניסה לגג היא מעלית הגג. מכל ארבעת צדדיו הוקמו קירות מגן חזקים. הקירות נתמכו ע"י מערכת של עמודים עם אשנבי ירי. לא אחת שימש בית הכנסת המבצרי להגנת העיר לוצק מפני התקפות הקוזקים והרוסים. המבנה האדיר של הבימה שנקראה "בימת מגדל", עמדה בין ארבעה עמודי תווך מקושטים ומעוצבים בדמויות מהחי והצומח. המבנה הפנימי כלל גם קירות הנתמכים בקשתות בשטח שבין החלונות, גם הם מקושטים. קירות אלו קשרו את אולם התפילה לעזרת הנשים.

גם מבחינת כלי הקדושה שימש בית הכנסת כעין מוזיאון לחפצים, לכלים

בית הכנסת הגדול בלוצק

בשבתות וחגים. בצידו של בית הכנסת הייתה "עזרת נשים" ויציע (גלריה) לנשים חשובות. ארון הקודש היה ממוקם בכותל המזרח כאשר עיצובו היה מעשה חיטוב ופיתוח של דמויות אריות, נשרים וציפורים. עמוד התפילה היה קבוע סמוך לכותל המזרח ששם היו מתפללים מנחה של ערב שבת ושחרית. קהל המתפללים היו מפשוטי העם, אנשי עבודה ועמל.

בית המדרש הגדול והקלויז הטריסקאי - נודע בזכותו של דוב בר מחסידי הבעש"ט. בתחילה התפללו בו גם חסידי סטולין, אך בגלל מחלוקת הוקם קלויז סמוך לבית המדרש שנסגר ע"י השלטונות ונפתח מחדש. מתפללי הקלויז היו כולם אנשים חשובים ולומדי תורה.

בית כנסת נוסף היה בית הכנסת ד"העיר החדשה", בו התפללו בעלי הבתים. מלבד בתי הכנסת היו בעיר "חדרים" ללימוד תורה ובתקופה מאוחרת יותר לימדו גם עברית וספרות. בית מדרש נוסף "הישיבה" מאופיין היה שעל קירותיו שרטטו קוים על פי מהלך קרני השמש וכן קבעו שעון ועל פיו חולק סדר הלימודים וסיום יום לימודי התורה.

מלניצה - בית הכנסת הגדול היה בניין מעץ בן שתי קומות עם חלונות על תקרה עגולה ועל הקירות הצדדיים. החלונות היו עשויים זכוכית צבעונית בכל צבעי הקשת. הציורים שצוירו על הקירות והחריטות שעל ארון הקודש נעשו ע"י יהודי מקרמניץ שהיה אמן מעולה, הוא ביצע גם את עבודת החריטה של ארון הקודש. בבית הכנסת התפללו בעלי הבתים וגם בעלי המלאכה שהיו עשירים ומכובדים. מול בית הכנסת הגדול היו צמודים שני בתי מדרש של חסידי טריסק וגם הם היו

בית מדרש המכונה "די בוקר שול", "דער עשירי - בית מדרש", תלמוד תורה, חברת תהילים, "המשרתים", "די נידעווער שול", בית הכנסת מאבן.

בלוצק היו בראשית המאה ועשרים 9 בתי מדרש. בית המדרש הגדול, בנין גדול עם חלונות גדולים בו היו מאות מתפללים בשבתות ובחגים וגם בימי חול, בו גם נישאו הרצאות ציוניות ומגידים השמיעו את דרשותיהם. הקהל היה מגוון: בעלי מלאכה, סוחרים זעירים, ועוברי אורח. כן שימש בית מדרש זה בית ועד לחכמים, לימוד תורה, בית מקלט לכל צרה ובית מחסה לתלמידי חכמים. בית המדרש הגדול הישן הפרברי - היה מלא מתפללים והיה מרכז של חדשות היום.

בית המדרש הדולני - בו שכנו חברות שונות כגון: חברת משניות, גמרא, אגודה, תנ"ך ועוד.

בית מדרש נוסף היה בית המדרש החדש שגם בו התקיימו חברות שונות. ראוי לציין שחברות אלה סיפקו את ספרי הלימוד ותפילה בכריכות נאות והיו מארגנים מסיבות לסיום המסכתות. כמו כן היו בלוצק מספר "שטיבלך" שהיו מכונים על פי שמות של אנשים.

מז'יריץ - במז'יריץ היו מספר בתי כנסת, בית מדרש, קלויז, וחדרים ללימוד תורה. בית הכנסת הגדול - בנוי מלבנים וקירות עבים. באולם התפילה הגדול היו ארבעה עמודים עשויים מאבן והתקרה הייתה בנויה מלבנים עם מעטה קימרון. במבוא הייתה חצר גדולה כאשר להיכל התפילה היו יורדים במדרגות על שום "ממעמקים קראתיך". מצד החצר היו חדרים ששם התפללו בוקר וערב בכל ימות השבוע, ואילו באולם הגדול היו מתפללים רק

עבים, ומשערים כי היו נסגרים וננעלים מבפנים לשם התגוננות מפני פורעים. כמו כן הייתה דלת עץ עבה ובעלת זוגיות צבעוניות עבות. מפתח החדר היו מדרגות רחבות ידיים שהובילו לתוך בית הכנסת. במרכז הייתה בימה גבוהה ואליה עלו במדרגות משני הצדדים. תקרת בית הכנסת הייתה שקערורית, ועל גבי מסילות ברזל עבותות היו נפרשות קערות ועל חלק מהן היו חרוטים תאריכים. על שרשראות ברזל נתלו נברשות נחושת כבדות עם נרות. בשנים האחרונות חוברה גם מערכת חשמל.

האולם היה רחב ידיים ובעל חלונות רבים עם זכוכיות צבעוניות. ארון הקודש היה חצוב בקיר המזרחי, כאשר העלייה אליו הייתה באמצעות מדרגות והיה מעוצב ונאה - שני לוחות הברית כשלצידם שני אריות מוזהבים ועמודי שיש.

סביב בית הכנסת נבנו בתי כנסת נוספים. בתי הכנסת העילי והתחתית של הנשים שגבלו בקיר משותף עם בית הכנסת הגדול. בקיר זה היו פתחים רבים, בנוי קשתות, ודרך פתחים אלה יכלו הנשים לשמוע את קולו של החזן. ראוי לציין כי גבאית כיהנה בבתי הכנסת של הנשים.

ליד בית הכנסת הגדול, היה בית כנסת קטן של בעלי המלאכה למיניהם: סנדלרים, חייטים, נגרים ועוד. היה גם חדר נוסף ששימש מחסן לגווילים, סידורים, טליתות ותפילין משומשים.

מצידו השני של בית הכנסת הגדול שכן בית הכנסת העליון - שם היו מתפללים בעלי הבתים. תחתיו היה בית כנסת קטן ששימש לתפילת בעלי הבתים של חסידי דיינים.

בצמוד לו היה עוד בית כנסת לנשים של אותם בעלי הבתים.

ניצול שואה, מתאר את ביקורו בסטפאן

בנויים מעץ. בהם התפללו "עמד" - סוחרים סוסים ובקר ובעלי מסחר אחרים.

בית הכנסת ובתי המדרש נשרפו בשנת 1906. מחוסר אמצעים עמד בית הכנסת בחורבנו זמן רב. כעבור מספר שנים, בין הקירות השרופים של בית הכנסת נבנה מצד החזית בניין קטן מעץ ששימש כבית כנסת. מפאת השריפה נפל פחד על תושבי העיירה שלא עברו על יד בית הכנסת החרב, בהאמינם לאמונות כי מתים פוקדים את בית הכנסת השרוף בלילה ואף עולים לתורה. לכן בנו את הבניין הקטן וצריך, כסגולה ש"בית האלוהים" לא יעמוד בחורבנו.

בית המדרש של חסידי טריסק ובית המדרש העירוני לא נבנו מחדש.

בית המדרש של חסידי טריסק נראה כישיבה במשך כל ימות השבוע וכן בשבת. בחורים צעירים ומבוגרים היו לומדים בהתלהבות ובדבקות גמרא ופוסקים, ורכשו ידע רב עד כי דרשן שהיה בא לעיירה לא הוזמן על ידם ונאלץ לדרוש בפני "עמד" - בעלי עגלות וסוחרים צעירים בבית המדרש השני.

כמו כן היו בעיירה מספר חדרים ובתי תפילה של חסידי סטולין וחסידי אוליקה וכן מספר חדרים ללימוד תורה לילדי העיירה.

ניצול שואה שחזר לביקור בעיירה בשנת 1993 מספר כי "כל הסביבה של בתי הכנסת נהרסה כליל מבלי להשאיר זכר".

סטפאן - כמעט כל בתי הכנסת שכנו ברחוב אחד כפי שהיה נהוג בעיירות רבות בוהלין.

בית הכנסת הגדול היה בנוי על גבי יסודות של מבצר עתיק ששימש לשיחות חולין ולמנוחה. בכניסה היה חדר המתנה רחב ידיים, לפתחו היו שני שערי ברזל

בית הכנסת של הציונים.

בתי הכנסת בעיר היו מקום השראה ובהם התכנסו בימי שמחה ואבל. בבתי הכנסת למדו גם בחורי ישיבה ומעל בימותיהן הושמעו נאומים של שליחי הארץ ודרשנים.

בתי הכנסת היו שוממים מאדם תחת השלטון הרוסי. בנוסף לבתי הכנסת היו בעיר גם ישיבה וגם "שטיבלך" - בשטיבל השמחה הייתה שורה למרות חיי היום יום האפורים וקשיי הפרנסה, דאגות, מיסים וצער גידול בנים. בבילוי בצוותא הצליחו ליצור חיים רוחניים שהשכיחו את רישם ועוניים.

בתי כנסת אלה נחרבו ואינם קיימים עוד.

סיפור מרתק מפי אחד הניצולים מספר על הצלת ספרי תורה מבית הכנסת של חסידי ברזנה - "שמש בתי הכנסת נמלט מפני רודפיו כשבידיו ספר תורה. אחת השכנות הפולניות הוציאה את ספר התורה מבין ידיו לאחר שנורה ונהרג, ושמרה אותו בהחביאה את ספר התורה אצלה בעליית הגג. ספר התורה היה מוכתם בדמו של השמש. בביקור הניצול בעיר מסרה לו השכנה את ספר התורה מבלי לקבל שום תמורה עבור טרחתה.

ספר תורה זה, לאחר שנבדקה כשרותו, ודמו של השמש נשטף ממנו, נמסר לשארית הפליטה של יהודי סרני. עוד מספר הניצול כי "עלה בידיו לאסוף הרבה יריעות מספרי תורה, שהמזוויע הוא, כי בהם כיסו הפולנים את החלונות והדלתות במקומות שונים בעיר. מיריעות אלה התקין הניצול ספר תורה ששימש למתפללים במניין בביתו".

לאחר השואה: "בתי הכנסת עומדים על תילם אך הם שוממים. החלונות והדלתות פרוצים ועקורים. בית הכנסת הגדול שימש כמחסן לתבואה שנאספה כמיסוי עבור הממשלה".

סרני - שבעה בתי כנסת היו בעיר בנויים לרוב מעץ, בתי מידות סמוכים זה לזה. בבית הכנסת הגדול התפללו בצוותא גם חסידים וגם מתנגדים, היהודים האמידים ובעלי ההשפעה, הרוקחים וסתם יהודים - "עמד".

ארון הקודש היה מעשה ידי אמנים, בעל פיתוחי עץ נהדרים שקישטו גם את כותל המזרח.

סמוך לבית הכנסת הגדול היה בית הכנסת "קופיצסקאי שול". הבית היה הדור מבחוץ ונחמד מבפנים, כתליו הצחורים נראו ממרחק, עצי ליבנה נשתלו בצידו המזרחי כדי לסוכך עליו מפני קרני השמש. בתוכו הבריק הכל, והיה משוח בצבע שמן. התפללו בו סוחרים - שנהגו להתחיל תפילתם באיחור ולסיימה בהקדם.

בית הכנסת של חסידי סטולין - בו המתפללים נהגו להאריך בתפילתם שהייתה מלאת התלהבות. בו התפללו גם בימי חול וגם בשבתות ובימים נוראים. בית הכנסת של חסידי ברזנה - בקומת הקרקע שלו היו דירות מגורים ומעליהן בתי תפילה. המתפללים היו "עמד" - רוכלים שנדדו בכפרי הסביבה ועניי פלך ווהלין שלרגל סיבובם הקבוע התעכבו כאן לשבת.

בית הכנסת של חסידי סטיפאן - נבנה מספר שנים לפני המלחמה.

בית הכנסת הגדול בקובל

המקדש.

"עזרת הנשים" שהייתה בקומה השנייה, אליה היו עולים במדרגות, הקיפה את האולם משלושה צדדים. בבית הכנסת הייתה קופת צדקה לתמיכה בנצרכים עניים.

בית הכנסת היה פתוח רק בשבתות ובחגים ולכן היו צמודים אליו "שטיבלך" בהם היו מפללים בימי החול. בתוך בית הכנסת היה בית המדרש של הנגרים. בשואה חרטו הנרצחים בציפורניהם את שמותיהם ושמות בני משפחתם טרם הוצאו להורג. שמות אלו נמחקו כליל על ידי האוקראינים וכן נמחקו על ידם מחזית הבניין סמלים שונים של היהדות שהתנוססו עליו.

כיום בית הכנסת הפך לבית חרושת לבגדים ומחסן. ניצול שואה שביקר בעיר לאחר שחרורה סיפר:

כ-200 ספרי תורה הוצאו מכל בתי הכנסת

קובל - בית הכנסת הגדול נבנה בידי אומנים מפורסמים שהובאו מאודסה. כבר בתחילת בנייתו במחצית המאה ה-17 התגלו קשיים. הכנסייה הקתולית ובמיוחד הכומר ששרת בה התנכל ללא הרף לבנינו בהסתמכו על חוקי הכנסייה. רק לאחר מותו של הכומר ולפני כניסת כומר חדש לכהונתו השלימו את הבניין. הכומר החדש גם הוא הערים קשיים בדרישתו לסגור את בית הכנסת לאלתר בטענה כי הוא גבוה יותר מהכנסיות שמסביב וגם בשל הרעש והצעקות בבית הכנסת הנשמעים למרחוק. לאחר דין ודברים ומחלוקות רבות בין הכומר לבין תושבי העיר, פנו התושבים לנציגי המלך הפולני ובית הכנסת נפתח ונסגר חליפות.

בית הכנסת היה בעל שתי קומות ונבנה מלבנים אדומות. הגג היה מפח ומעליו היה מבנה בצורת משושה עם גג מפח, וחלונות בכל צדדיו. החלונות היו מזכוכית עם ויטראז'ים צבעוניים.

הכניסה הייתה בחזית בית הכנסת ולאולם התפילה היו יורדים במדרגות. הבימה הייתה במרכז האולם ואליה היו עולים בשני גרמי מדרגות משני צדדיה. על הבימה עמדו החזן והמקהלה. המתפללים היו יושבים על ספסלי עץ, משני צדדיה והמיוחסים שבהם היו יושבים בקדמת הבימה. מעל הבימה הייתה תלויה נברשת נחושת עם נרות. ארון הקודש היה מצופה בכסף וכן שני העמודים מצדדיו. בארון היו כ-32 ספרי תורה אשר נשרפו ע"י הגרמנים ועוזריהם. אל לארון הקודש היו עולים במדרגות. התקרה הייתה עגולה ומקושטת בציורי כלי נגינה שהיו בבית

כל מאורע שהיה בעיר השתקף בהם ובתגובותיהם של באי בית הכנסת, לדוגמא, בחירות ל- "סיים" - הפרלמנט הפולני, דיון בחוקים כלכליים, הרצאות בענייני תרבות, אסיפות עם ציוניות והתארגנויות הסוחרים ובעלי המלאכה בטרם התארגנו באגודות קבועות.

בית הכנסת שימש גם לאירוח הדרשנים או אחד הרבנים של החסידים, כמו הרבי מסטולין או מברזנה שהיו פוקדים את העיר מעת לעת.

הגבאים הציבו בבתי הכנסת "קערה גדולה" ודאגו שכל יהודי יתרום שטרות כסף גדולים ככל שידו משגת. תרומות אלה שימשו לאחזקה השוטפת של בית הכנסת: ניקיון, שיפוץ, ריהוט, חימום ותאורה. בקעריות נוספות נאספו תרומות למטרות שונות אחרות: ספרים, הכנסת כלה, מקווה, גמילות חסדים, תלמוד תורה, תרומה למוסדות ציבור אחרים וגם תרומות לקרן הקיימת.

בעיר היו גם "חדרים" בהם למדו תורה ילדי העיר והמבוגרים. באחד למדו תורה וגמרא בשני מקרא ובשלישי תרגום ליידיש, ובתקופה מסוימת גם עברית.

רובנה - עד השואה פעלו בעיר כ-30 בתי כנסת, בתי תפילה, ישיבות, קלויזים ומניינים.

חלקם נהרסו וחוללו בשואה ותכולתם הושמדה כולל ספרי תורה וכלי קודש. בית הכנסת הגדול נבנה בשנת 1786, בניין צנוע מעץ שנשרף כליל בשנת 1830. לאחר כ-10 שנים, בשנת 1840, החלו להקים במקומו בית כנסת הבנוי מאבן. מחוסר אמצעים נמשכה הבניה כ-34 שנים והושלמה רק בשנת 1874. תחילה בנו את פנים בית הכנסת ואת החצר שהייתה חלק מאדמת ביצה ולאחר מכן

ונשרפו, למעט ספר תורה אחד שהוצנע על ידי אחד הניצולים בבית הכנסת הטריסקאי והופקד למשמרת אצל גוי. אותו ניצול, בעת ביקורו בעיר, קיבל אותו בחזרה מהגוי אך ללא קישוטיו. כן נחתכו מתוכו פרשיות מספר ספר תורה. הספר תוקן והוא נמצא כיום בביתו של אותו ניצול השואה.

מלבד בית הכנסת הגדול היו בעיר בתי כנסת נוספים של חסידויות שונות כגון ריזין, טריסק, קרלין, קוצק ועוד וכן היו בתי מדרש ובתי תפילה בהם ישבו יהודים בודדים ועסקו בתורה. בערבים בימי החול היו מלמדים את הציבור. בבית תפילה אחד "לינת צדק" הייתה גם ספריה בעברית. הייתה גם ישיבה ותלמוד תורה שבו למדו ילדים ופעם בשנה בפסח היו מקבלים בגדים, נעלים ומעט מזון למחיה.

קוסטופול - שלושה בתי כנסת היו בעיר. שניים סמוכים זה לזה, הישן - בנוי מעץ והחדש - בנוי מאבן, והשלישי היה בצד השני של העיר ליד בית הספר "תרבות". בשריפה בשנת 1906, בית הכנסת הישן נפגע רק במקצת. לאחר השריפה הוקם בית הכנסת החדש "די געמויערטא שול (בית הכנסת של חומה), משום שכולו היה בנוי אבנים מסותתות, גגו עשוי היה מפח עבה שהיה משוח בצבע מגן. בית כנסת כזה לא יכול היה להשתוות במראהו הפנימי אל בית הכנסת הישן. לא בארון הקודש שלו ולא בבימתו. לעומת זאת הוא היה מרווח מאד, חלונותיו היו גדולים יותר ועזרת הנשים הייתה גבוהה מאד.

בתי הכנסת היו מרכז החיים הדתיים, הלאומיים והציבוריים של יהודי העיר. כל ענייני הציבור נדונו ונכתבו בהם,

בית הכנסת "משניות" - או בשמו הרשמי "קומארצאסקי" כלומר, של סוחרים. לאחר מספר שנים נזקק לתיקונים יסודיים ולכן בנו אותו מחדש מלבנים. בית הכנסת לסוחרים "סובוטניקס" - נבנה בשנת 1892, עלה באש ונבנה מחדש מלבנים בשנת 1903.

בתי כנסת של בעלי המלאכה - כגון: עגלונים, חייטים, נגרים, בנאים, מובילי מים, כולם נבנו מלבנים.

בית כנסת של הסנדלרים - תחילה נבנה מעץ. בשנת 1883 נהרס ונבנה מחדש מלבנים.

כמו כן היו עוד שני בתי כנסת בשמות שונים - "אמריקה", ו"ועדת ישורון". גם הם נבנו מלבנים.

היו גם 9 בתי תפילה של החסידויות השונות - חסידי אוליק - מבנה מעץ. בראזנה (בית שמואל) - בניין מלבנים. סטיפאן (בית לוי), סטולין (בית ישראל) - בניין מאבן, בתי תפילה על פי שמות מקימיהם או הרבנים - קווארט, פיסיוק, הרבי מקאמינקא, רבי מאורקה, בלאנק, "לינת צדק", ו"ועדת ישורון".

גם מספר בתי מדרש, קלויזים, ומניינים - בית המדרש הגדול הישן - בנין לבנים שנבנה בשנת 1770 בניין זה נחשב לאחד העתיקים. בית מדרש דרבי לייביש - בניין בן קומותיים בנוי לבנים ומטווח. הוקם בשנת 1830, בקומתו התחתונה היה מרכז מסחרי גדול ועשר חנויות ששימשו לתמיכה במוסדות צדקה ולאחזקת בית המדרש.

הקלויז הישן - נבנה בשנת 1760, מפאת יושנו נטה הבניין ליפול ומתפלליו בנוהו מחדש ושיפצוהו. ראוי לציין כי בין תלמידיו החכמים היה דוב בר שהיה מתלמידי הבעש"ט והוכר בעולם החסידות בשם "המגיד ממזריטש".

בית הכנסת הגדול ברובנה

את חיצוניותו. הוכנס בו ארון קודש יפה מצופה זהב. לצידו נבנו שתי חנויות לשם הכנסה קבועה, וכן נטעו מספר עצים בחצר. שיפצו את הבניין והוסיפו עזרת נשים בקומה השנייה.

אחרי השואה שימש בית הכנסת כאכסניית ריכוז לשארית הפליטה, וכמאפיה. לאחר השחרור מצאו בבית הכנסת ארגז גדול ובו כ - 15-20 ספרי תורה שלא ניזוקו.

כיום משמש בית הכנסת לתפילות בשבתות ובחגים, הוא מתוחזק ע"י רב מאנשי חב"ד למרות שבקושי חיים שם מניין של יהודים שבאים להתפלל.

בתי כנסת נוספים שהיו ונהרסו בשואה: **בית הכנסת קראסנה** - נבנה בשנת 1840, בנוי מעץ ולאחר השריפה הגדולה נבנה במקומו בניין יפה מאבן.

בית הכנסת "בית יוסף" - הוקם בשנת 1892, בית כנסת מיוחד במינו שמתפלליו דאגו לתושבי העיר בזמנים קשים, ושימש דוגמא ומופת למתפללים של בתי כנסת אחרים.

בית הכנסת הווהלינאי - נבנה בשנת 1839 ושופץ לאחר 40 שנה.

לאחר מספר שנים הועברה לבניין עץ ישן, לאחר מכן עברה לבניין גדול ששופץ עם חצר.

בעקבות צו המפקח על החינוך בעיר הונהגו בה גם לימודים כלליים לרבות שפת המדינה. גם הרוח הציונית חדרה אליה והתלמידים החלו חולמים על עליה לארץ ישראל.

הקלויז הטריסקי - היה בנוי מעץ כשנשרף, במקומו נבנה בניין חדש. לידו נבנו 2 בניינים ששרתו את הקהילה "הכנסת אורחים" ו"לינת צדק".

בצד בתי התפילה היו גם כמה ישיבות ומניינים קבועים. ראוי לציין את הישיבה "עץ חיים" שהוקמה בשנת 1890 - תחילה בדירה שכורה של שני חדרים בבית ישן,

המשך סקירת בתי-הכנסת בעיירות ווהלין - בביטאון הבא.

מקורות למחקר על בתי הכנסת בקהילות ווהלין

שם העיר / עיירה	פרטים
אוזיראן	ספר אוזיראן והסביבה, הוצאת "אנציקלופדיה של גלויות", 1959.
אוליקה	פנקס הקהילה אוליקה בישראל, תשל"ב 1972.
אוסטרה	ספר אוסטרה ווהלין הוצאת ארגון יוצאי אוסטרה, תשמ"ז - 1987 (1960).
אלכסנדריה	פנקס הקהילה אלכסנדריה, ספר יזכור, הוצאה לאור ע"י ועד יוצאי אלכסנדריה בישראל, תשל"ב 1972.

ברסטצ'קה	ספר זיכרון לקהילות ברסטצ'קה, ברמליה והסביבה, הוצא ע"י ארגון יוצאי ברסטצ'קה בישראל, תשכ"א.
דובנא	ספר זיכרון, הוצאת ארגון יוצא דובנא בישראל, תשכ"ו 1966.
דמידובקה	דמידובקה ספר זיכרון, הוצא ע"י הארכיון של ווהלין בישראל, ארגון יוצאי דמידובקה, ילקוט ווהלין כרך שני קובץ יד' - טו', תשי"ב.
הורוכוב	ספר הורוכוב, הוצא ע"י ארגון יוצאי הורוכוב בישראל, תשכ"ו 1966.
ולאדימירץ	ספר ולאדימירץ, הוצא ע"י ארגון יוצאי ולאדימירץ בישראל.
ורקוביץ	בין יאוש לתקוה, מאת מרדכי קרופ, הוצאת משרד הביטחון, 1992.
זוהיל	הוצאת האיגוד הארצי של יוצאי זוהיל והסביבה, תשכ"ב.
טוטשין קריפה	ספר זיכרון לקהילת טוטשין-קריפה, בהוצאת ארגון יוצאי טוטשין-קריפה והסביבה בישראל, ובסיועם הפעיל של "הלאנדסמנשאפט" בארה"ב ובקנדה, תשכ"ח 1967.
טרוביץ	ספר טרוביץ, הוצא ע"י יוצאי טרוביץ בישראל, תשכ"ז 1967.
לובומל	ספר יזכור לקהילת לובומל, הוצא ע"י יוצאי לובומל בישראל, ארה"ב וארגנטינה, (סודר והודפס בדפוס "מופת").
לוצק	ספר לוצק, הוצא ע"י ארגון יוצאי לוצק בישראל, תשס"ז, 2007.
מזיריץ (מזיריטש)	(תשכ"א 1961).
	מזיריץ גדול בבניינה ובחורבנה, בהוצאת ארגון עולי מזיריטש בישראל ובסיועו הפעיל של ה"לנדסמנשפט" המזיריטשאי בוויניפג, תשט"ו 1955.
מלניצה	מלניצה, ספר הנצחה עדות וזיכרון לקהילת מלניצה, בהוצאת יוצאי מלניצה בישראל ובתפוצות, תשנ"ד 1994.
סטיפאן	עירתנו סטפן, הוצאת ארגון יוצאי סטפן והסביבה בישראל, תשל"ח 1977.
סרני (סארני)	ספר יזכור לקהילת סארני הוצאת יד ושם, ארגון יוצאי סארני והסביבה בישראל, תשכ"א.
קובל	ספר קובל - ספר עדות וזיכרון לקהילתנו שעלה עליה הכורת, הוצאת ארגון יוצאי קובל בישראל, תשי"ז.
קוסטופול	ספר קוסטופול, חייה ומותה של קהילה, הוצאת ארגון יוצאי קוסטופול בישראל, תשכ"ז.
רובנה	ספר זיכרון הוצאת "ילקוט ווהלין" - ארגון יוצאי רובנה בישראל תשי"ז.

בית הכנסת בקובל אלי מנדל ז"ל

לא רשמיות, שנכתבו במכשירי כתיבה מאולתרים ואפילו בדם. קירות בית הכנסת, ספוגי הדמעות והזעקות מספרים על אחינו ואחיותינו שהלכו בדרכם האחרונה.

שלמה פרלמוטר חייל בצבא הרוסי, שהיה מראשוני המשחררים את קובל, רשם משך שבוע את כל השמות הרבים שהיו רשומים על הקירות.

עיתונאים שבאו לקובל הנציחו במצלמותיהם את הרשימות שכתבו היהודים על הקירות ברגעי חייהם האחרונים.

אנשי העירייה האוקראינית מיהרו לצבוע את הקירות בצבע לבן והפכו את בית הכנסת לבית חרושת לטכסטיל.

אנחנו החלטנו בברכתו של ארגון יוצאי ווהלין, לבנות דגם של בית הכנסת בקומה השנייה של היכל יהדות ווהלין.

דגם מיניאטורי שיהיה כאנדרטה עבור יהולי קובל שנרצחו באלפיהם, והדורות הבאים יוכלו בדרך זו ללמוד כיצד הגרמנים ועוזריהם האוקראינים רצחו על לא עוול בכפם את יהודי קובל יחד עם יהדות ווהלין.

לעולם לא נשכח את יהודי קובל !

בדחילו ורחימו אני ניגש לכתוב על בית הכנסת שלנו שנשאר לעמוד מיותרם כזכר לחורבן מהעיר היפה, ששמה קובל. בשנת 1944, לאחר שהצבא הסובייטי שחרר את קובל, העיר נשארה תחת שליטה של הרפובליקה האוקראינית ובית הכנסת נהפך לבית חרושת לטכסטיל. הם הוסיפו בניינים אחדים ורגל יהודית לא יכולה לדרוך שם.

לכן החלטנו, ועד יוצאי קובל בישראל, לקחת למשימה ולהנציח לזיכרון את בית הכנסת לדורות הבאים.

כשהגרמנים כבשו את קובל הם עשו את בית הכנסת, מקום ריכוז ליהודים לפני הוצאתם להורג בירי, בעזרת המשטרה האוקראינית.

יום יום בם הביאו משני הגטאות שבעיר 500 יהודים ובערב לקחו אותם במכוניות משא והובילו אותם לדרכם האחרונה בכפר בחובר המרוחק 3 ק"מ מהעיר קובל, ושם ירו בכולם וזרקו אותם לבור. כך הושמדה יהדות קובל.

בית הכנסת בקובל היה עבור רבים מיהודי קובל המקום האחרון בו שהו בעודם בחיים. הרבה נשים וגברים ידעו כי זו דרכם האחרונה והנציחו את שמם בכל מיני מילות פרידה, מעין צוואות

הכתובות שנמצאו על קירות בית-הכנסת בקובל שם רוכזו היהודים לפני שנרצחו

אני כותבת בפעם האחרונה לפני מותי.
איני יודעת,
אם יישאר מישהו מיהודים בחיים.
מה חבל,
שלא אהיה המאשרת הזאת.

יהושע פרידמן היה מנהל המטבח העממי.
נספה ביום רביעי 24.8.1942.
בני לייבל נספה חודשיים לפני כן.
גם הדוד ירחם עם חנה פינקלשטיין
ומלכה נספו.
יהושע פרידמן.
תהא זאת מצבה. אולי בני יקרא זאת.

אנחנו לי בקבר מעוניים משהל
עם חבריי הטובים ביותר
סוניה וקובה רויטר.
אסון רבים קל יותר לעסאתו.
27.8.42

אחות אהובה,
אם, אולי, ניצלת ותצנני לבית הכנסת,
עזרי וקראי את מילות האחרונות האלה.
אני נמצאת עכשיו בבית הכנסת לפני הקלות.
היי את מאשרת ותללי את מלחמת הנצח.
היזכרי באחותי.
פוליה פידלמן

כל כך הרבה מחזות אימים
כל כך הרבה תמונות אכזריות,
כל כך הרבה ייסורים,
ועם מלה של מחאה!
רק דמעות.
עם יב אינה מתרוממת.
עם אחרון אינו מתקמץ.
רק משוועים לאלוהים.
לייבל סוסנה, 22.8.42

הורים יקרים, אחים ואחיות;
אני דורש ששמוכם.
אני ביחד עם פייגה כגן. היא לצדה.
אנו האלפים לעומת הימים יותר
באומץ לב.
יום ב', 7.9.1942,
יענקל ופייגה

כאשר תחזור מן המלחמה,
 דע כי כאן חלפו רגעיהם
 האחרונים
 של אשתך וילדך,
 שזכה הרבה ולא רצה למות.
 מי ייתן ודס ילדנו ייפול על
 ראשיהם.
 רחל אטלס

אחיותיי היקרות!
 אין לנו מתות כמות כל אדם,
 כי אס נופלות מידי הזרירים.
 הצלנו את עצמנו עד ה - 6.9.1942.
 מעבר לזאת לא יכולנו כי בגדו בנו.
 נקמו את נקמתנו. התפללו בעדנו.
 גיטל סגל ילידת 1922,
 אטל סגל, ילידת 1924.
 היו שלום.
 על אוצות ההורים איננו יודעות דבר.
 7.9.1942

שקט, הרוצחים באים.
 באולם שורת דממה.
 לשמע קולותיהם כל הלגזות הולמים בעוז.
 לשמע קולותיהם כל הלגזות פוסקים מלפסוק.
 אלזהיס, קח אותנו אל נצחיק!
 אק, עוד שלם ישלמו הרוצחים בדמם!!!
 איך אכל לשלוח - אס אל כזר אשכאן בקבר.
 אק רצוני כי לנתחיס חיים
 עוד ישמרו הילדים האחרונים.
 עוד שעה ועוד רגע.
 היה שלום עולמי היפה,
 זה שטרס הספקתי להכיר.
 פניה ארבייטר וכל משפחתה 23.8.42

זת עשרים הנני,
 הוי, מה יפה העולם מסביבי...
 למה יורידוני לטמיון,
 את כל ישותי משועת לחיים?
 האמנם רגעי האחרונים הגיעו?
 נקמה? נקום ינקום
 כל אשר יקרא את משאלתי האחרונה.
 [ללא חתימה]

מוניק (פולישוק) היקר!
 נקום נקמת דם אזיק, אחיק ואחותך,
 אשר נפלו מידי המרצחים.
 זכור, זאת צריכה להיות מטרתך בחיים.
 פניה - פייבל

תזכרו לבאים אחרינו!
 זיך טהאר ייפֿפֿך דעזע שעה פֿע צעירי אַמנו,
 זיך נקי כמי הכינרת.
 דורשים אנו נקמה! נקמה אכזרייה!
 יהודה שנטר

ארץ, אל תכסי את דמיונו,
 שמים, נקמו את נקמתו.
 אנו הולכים למיתה אכזרייה
 יחד עם כל עצי קולב
 על ידי הרוצחים האכזריים.
 יום ה', י"ד ימים לחודש אלול
 בלומה, יעקב, דוד ויהודה

זיך אלס יהודה נפלה,
 זיך אלס יהודה תקוא.
 נצח ישראל לא יסקר!
 19.9.42
 רוזין מרים

זין ציון שר
 הלך למות עם לא כלא.
 27.8.1942

אנחנו בחורים יהודים,
 שניצלו תוצות לכוחות הסלובייטים,
 בקראנו את דברי ההספד
 על אחינו ואחיותינו שנספו,
 זמק זעק אלינו,
 ואנו נשבעים בהצמנות זו לקחת נקמה
 בעד אחינו החפים מעול,
 אשר נספו על קידוש השם על ידי
 הרוצחים.
 3.4.1945

אל תזכו יהודים!
 הגרמני יפסיד את התחמה.
 שיינדל שוורץ, דוד אייזנברג
 לאה פיש, רחל פוגלמן
 27.8.1942 קבוצה חלוצים

הצלתות נפתחות.
 הנה באים רוצחיו לבואים שחורים.
 על ידיהם המאצלות - כפפות לבנות.
 זאגות - זאגות הם מוציאים אותנו
 מקיפת הכנסת כשידינו על ראשינו.
 אחיות ואחים יקרים,
 כמה קשה להיפרד מהעולם היפה לצמיתות.
 אלה שיוותרו בחיים אל להם
 לשכוח את קומץ האחיות והאחים.
 קחו נקמה, נקמה ברוצחים.
 אלסטר ישראל
 נספה ב - 15.9.42, קובל.

קובל זורמת בעורקי שמואל אגבר

וכילתה משפחות, שכונות וערים שלמות. על העיירה קובל שמעתי כל הזמן בבית הורי, על סבא שמואל וסבתא סוסל, על הדודים והדודות, שנרצחו בידי הצורר הנאצי. חלקם הגדול לא זכה להקים משפחה ורק האחות וויסיה אגבר - כנעני זכתה להגיע לארץ ישראל בשנת 1934.

שמעתי על בית העץ ועל החצר, על משאבת המים (פומפה) בחצר, על העיסוקים של סבא שמואל ברכישת בהמות לבשר מכפריים גויים, על השחיטה הכשרה והמכירה בקצביה המשפחתית. על הילדות והלימודים בבית הספר הגימנסיה העברית והמשחקים בכדור רגל על גדות הנהר.

בזיכרוני, כילדים, אף פעם לא רצינו לשמוע על החיים בגולת אירופה. הדבר נראה רחוק ומנוכר. לא רצינו לדבר בשפתם של ההורים ולא רצינו להידמות להם בלבושם. רצינו רק להיות אנחנו. רצינו להיות, צעירים צברים לבושים במכנסי חאקי קצרים, נועלי סנדלים תנכיות וחובשים כובע טמבל. רצינו להיטמע יחד עם הצברים ילידי הארץ ולדבר עברית.

כשהורי פנו אלי בשפת ארץ הולדתם, הפניתי להם את ראשי ואטמתי את אוזני כדי לא לשמוע אותם פונים ומדברים אלי ברוסית או באידיש. פשוט התביישתי בגלותם באותה עת....

כשבגרתי ונולדו ארבעת ילדי, שקיבלו את "הייחוס" - דור שלישי ליוצאי השואה, התחלתי להפנים ולהבין מה עברו הורי

נולדתי ברומא איטליה, ב-17 ביוני 1947. להורים צעירים ברוריה ואברהם, שעלו כמעפילים לארץ ישראל על קליפת האגוז, שנקראה "האומות המאוחדות", באישון לילה ב-31 בדצמבר 1947, בעת שהבריטים עדיין ישבו בארץ וחגגו את הסילוסטר.

התלאות שעברו עד העלייה לאוניה, ההפלגה המתישה, והנחיתה בחוף נהריה, היו ציוני דרך והתחלה חדשה של מעברים בארץ, בעקבות פרנסה, מנהריה לבני ברק, מבני ברק ליהוד, מיהוד לקריית אונו, מקריית אונו ליפו, מיפו ליד אליהו ומיד אליהו לגבעתיים, ועד לקביעת מציאת מקום קבע, שהפך להיות בית.

כתלמיד בתיכון מקצועי רשת "עמל" לצילום, גראפיקה ודפוס בתל אביב להקניית מקצוע לחיים, חרגתי מחממת בית הורי והצטרפתי (בן 16) לתנועת הנוער "השומר הצעיר" בקן צפון - תל אביב.

בהיותי כבר בוגר ובעל משפחה ל-4 ילדים, עם משרה קבועה במפעל בטחוני בדרום הארץ, זכיתי לשמוע מאבי את תולדותיו בעיר קובל, אז פולין, והיום תחת שלטונה של אוקראינה, באמצעות הכתיבה, התמונות והסיפורים נחשפתי למשפחתו, לעיר הולדתו ולחיו של אבי אברהם אגבר (יליד 1923).

באמצעות הכתיבה הרכה והנוגעת ללב, אנו בני משפחת אגבר, שבים ופוגשים בסיפורים על מעללי הימים ההם, ימי מלחמת העולם השנייה 1939-1945. כשאש המלחמה אחזה בכל אירופה

ודור הנכדים גרם לקובלאים סיפוק והנאה.

בפגישות וועד הקובלאים נכחנו אנו משפחת אגבר בהרכב מלא: ראש השבט - אברהם, בנו- שמואל ורותם בני. היה מעניין לשמוע תגובות ודעות לנושאים, שהועלו במפגשים משלושה דורות, משלוש דעות.

אחת מנקודות השיא, שביטאה את התחושה הקשר והשייכות כי קובל זורמת בעורקינו הייתה ההצלחה לארגן משלחת של כמה דורות ולצאת בקבוצה למסע שורשים בקובל. אבא ואני רצינו מאוד לבקר בעירנו קובל. לראות ולשמוע שוב את כל הסיפורים והתיאורים בזמן אמת ובשידור חי.

כל התקופה לפני היציאה למסע קיננה בנו תחושה מוזרה, להגיע לקובל ולא לזכרה ולהכירה כמו שהייתה. נכון הוא, כי היה שוני גדול בין מה שאבא זכר בדמיונו לאיך שקובל נראתה לבין איך שהיא נראית במציאות החדשה. המציאות טפחה על פנינו, קובל הייתה שונה, לא לה פיללנו.

בצעירותם ועד כמה הם התענו וסבלו בארץ מוצאם באירופה. כמה חשוב היה להם להשמיע את סיפורם וכמה חשוב היה להם שאנחנו הבנים נאזין להם.

היה מאוד טבעי בעיני, כבן הדור השני ליוצא קובל להתגייס ולהתנדב לפרויקטים הקשורים בעברו של אבי ובני משפחתו שנכחדו. הכניסה ליד ושם - בית ווהלן (הבית של הקובלאים) הייתה בשבילי נקודת מפנה ודרבון בעשייה באיסוף פירורי ההיסטוריה.

ליקטנו מוצגים, ראיונות, תמונות וחידשנו את קובל. בית הכנסת הגדול ניבנה מחדש כדגם. והוצב במרכז המבנה. הוקם אתר היסטורי וזיכרון לנספים באינטרנט לנוחות המשפחות.

קובל חודשה ולו במעט על ידי העלאת זיכרונות וכתובת ההיסטוריה של בני משפחות קובל.

כתיבת ההיסטוריה של בני העיר קובל הייתה חשובה מאוד לכולנו. גיוס ותרומה לקהילה בנוכחות ושילוב בין דור המייסדים לבין דור הבנים הממשיכים

איך משמרים זיכרון? דנה סוקול

ומהמקום בו נולדה וגדלה, עם שמלה לגופה בעגלה רעועה. אני לא יכולה שלא לחשוב עליה ועל כל בני דורה כשאני שומעת את השיר של יעקב גלעד ויהודה פוליקר "אפר ואבק":

"יום אביב ריחות לילך
בין חורבות העיר שלך
יום יפה לדוג בנהר
בתוכי הלב נשבר
שם היתה ואינה
ילדותך אישה קטנה
אנשים שאיש לא מכיר
אין אפילו בית שיזכיר"

סבתא תמיד מספרת לי על העיירה רוקיטנה, על הנחל, על השוק ועל בית ספר "תרבות" ובגאווה היא תמיד מוסיפה שהיא למדה עברית כבר בגיל צעיר ומייד היא מדקלמת בקול רך:

אָבֿלו, יִלְדִים, לָחֶם "תּוֹצֵרֶת"!
צִמְחָה הַחֶסֶה עַל-יָד יָם-כִנֶּרֶת

סבתא מספרת לי בערגה והתרגשות על אבא שלה שהיה כנר העיירה וכולם למדו אצלו מוזיקה ועל זה שהוא ניגן בקולנוע והיא היתה בורחת להקשיב לצליליו, הזיכרון שלה הוא לא רק שלה, מי לא הכיר את הכנר של העיירה... את החלבן, הספר, השוחט, העגלון והמוהל, מי לא הכיר את המורה... כולם הכירו את כולם, משפחה אחת גדולה... וממשיכה ומספרת על תנועת הנוער ועל החיים התוססים

איך משמרים זיכרון שהוא לא שלי אבל הוא חלק ממני....

הדור השלישי לשואה, מה מייחד אותו? מה מייחד אותנו הנכדים והנכדות אשר נולדו לתוך הסיפורים, השתיקות והגעגועים, אשר נולדנו אל החופש והגאווה ומסמלים את הזיכרון והתקווה....

שמי דנה סוקול ואני הנכדה של פנינה שניידובר אשר נולדה ברוקיטנה כפולה קמינסקי. שנים לא הבנתי את המשמעות של להיות דור שלישי לשואה ובכלל לא הבנתי שאני דור שלישי לשואה.

בכיתה י"ב נסעתי לפולין, משהו משך אותי לשם, אמא שלי אמרה לי לקחת את הכסף ולטוס לדודה שלי לאמריקה וכוונתה הייתה להגן עלי מהזוועות, אבל אני התעקשתי ונסעתי למסע שורשים....

כשכולם סיפרו על הקשר שלהם לשואה, על הסיפורים האיומים, על לגדול בלי דודים ועם הרבה שתיקות, אני אמרתי שלמזלי כולם יצאו משם, מהתופת ושהזיקה שלי היא מעצם היותי ישראלית.

אך היום אני מבינה את הזיקה העמוקה שיש לי לשואה מעצם היותי הנכדה של סבתא פרלה שנולדה בפולין כיהודיה וזה כל חטאה.

סבתא שלי, מבט אחד בעיניה האפורות הרכות ואתה מבין שהיא אישה חזקה, כמו רבים אחרים עברה את המלחמה והשואה בפחד ובבריחה, בחורה צעירה שברחה חסרת כל, מאימת הנאצים

משמרים זיכרון? איך משמרים זיכרון שהוא לא שלי אבל כ"כ קשור אלי, זיכרון שהוא חלק ממני, ממי שאני ממי שאנחנו. זה הזיכרון שיצר לנו את המדינה בה אנו חיים, את הערכים עליהם גדלנו וחונכנו ואת העצמאות שעלתה לנו בדם, אפר וזועות.

ואני חושבת לעצמי, זה בדיוק כמו הילדות שלי.....אבל כ"כ שונה.

יש לה לסבתא שלי כל כך הרבה זכרונות.... אנשים, שמות, מאכלים, שירים, ריחות וכל מה שנשאר מאחור בזמן המלחמה הוא רק זיכרון. ואני חושבת לעצמי, איך

יד לזכר יקירי ז"ל מרים מרום, לבית סלוצקי, רוקיטנה

יום שישי - אבי ז"ל סוחר יערות אמיד עומד לחזור לשבת הביתה, אחרי כל השבוע ששהה בכפר וביערות. חורף. הקור מגיע לכ-35°. הכול מכוסה בשלג כבד ועמוק. הלובן שולט. אני ואחי ז"ל, הצעיר ממני ב-3 שנים, יוצאים לפגוש את פני אבא. הרחוב ישר מאד וניתן בנקל לראות את המתרחש בו. מחכים לשמע צלילי הפעמונים שעל צווארי הסוסים הרתומים למזחלת בה יגיע אבא. והנה שומעים וגם רואים כבר את אבא מנופף בידו מרחוק. אנו מתחילים בריצה, אבא לבוש מעיל פרווה גדול ורגליו מכוסות בשמיכת פרווה. הסוסים עוצרים, וחיש מהר אנו עולים ונצמדים לאבא. וכך, חבוקים ועטופים יחדיו בפרוות, מגיעים הביתה. והמחזה הנ"ל חוזר ונשנה מדי יום שישי.

ובבית - אמא מקושטת וזוהרת - יפה מתמיד מקבלת את פני אבא בחיוך, ברוך ובחיבוקים. בבית-חם, יפה ונקי מאד. הכול מבריק.

בהיותי בת 14, אמי לקתה בשטף-דם במוח, וכל האידיליה בבית התנפצה. בתי החולים היו רחוקים לפחות יממה נסיעה ברכבת. אמא מאושפזת ארוכות בוורשה ועוברת טיפולים. אבא ממשיך

אבי - אהרון בן יעקב ואסתר סלוצקי אמי - חיה בת משה ופרומה פרימר ניצולי הפוגרומים ברוסיה בשנת 1914. אמא - יפת תואר, נסיכית, אסטטית מאד, שוחרת יופי, בהירת מראה ואופי, שקדנית, רעייה ואם אוהבת ומסורה. כזו תישאר בזיכרוני לעולמים.

אבא - גבה קומה ונאה, איש משפחה אוהב ואהוב, אציל ומוכשר ביותר בשטחים רבים, חרוץ, סייע בכל, ומעל הכל: יפה נפש ואוהב אדם, תכונה שנשתמרה אצלו לכל אורך חייו. מקובל מאד על הבריות. דמותו חרוטה בלבי כסמל של אדם טהור-לב, אשר הייתה לי הזכות להיות בתו. אח צעיר ויחיד היה לי - איזיה'לה שמו. נער חמד מחונן מאד, תלמיד מצטיין. צייר וניגן בכינור, מקובל בחברה ונעים הליכות.

הבית בו גדלתי היה גדול ומרווח מאד, מוקף גן עצי-פרי ענק, שיופיו וטעם פירותיו נשמרים בזיכרוני לעד. שפע של פרחים עטרו את החצר והמרפסות, ואף את החדרים. שטח זה היה בטיפולה של אמי שאהבתה ליופי ולטבע היו מתכונותיה הבולטות.

אתאר תמונה קטנה אחת מחיי המשפחה:

בפרנסתו ובדאגתו לאמא, וכל עול הבית נופל עלי ועל אחי ז"ל.

אמא חוזרת הביתה שונה, אחרת. שקטה וסובלת.

זכור לי שתמיד דברנו בשקט - בשקט, לא להפריע לאמא שסבלה מאד מכאבי ראש.

בגיל 19, באוגוסט 1939, נשאתי לזאביק. כעבור חודש בלבד ב-1 בספטמבר, פרצה המלחמה בין גרמניה לפולין. כעבור שבועיים כבר נראו ראשוני הטנקים הסובייטים.

השלטון הפולני עבר לידי הסובייטים והפך לעובדה קיימת. תמה תקופת הזוהר היחסי בחיי ובחיי האוכלוסייה כולה. הוטל איסור על המסחר. אבי ובעלי הפכו לפקידים ממשלתיים ולפי לשון הרוסים לאנשים "פרודוקטיביים".

על השפה העברית חל איסור ובבתי הספר שלטה הרוסית בלבד.

בשנת 1941 כשאני בהריון עברנו בעלי ואני מביתנו שבעיר סרני הסמוכה לגור בבית הורי ברוקיטנה. המלחמה נמשכה באכזריות ובאריכות.

העיירה שלי רוקיטנה ממוקמת בצומת דרכים. החלו הפצצות הגרמנים מהאוויר על שיירות הרכבות הארוכות, עם ציוד וחיילים רוסים אין סוף, כשפניהם אל החזית. מוות וחורבן החלו לשלוט. ואז החלה נסיגת הצבא האדום.

העיירה הוצפה בפליטים ובמראות זוועה. ידענו שבמהרה נהפוך לפליטים. התוהו שלט, הידיים רפו. הגרמנים במרוצם המטורף החלו להתקרב לאזור. הממשל הסובייטי החל לפנות את אנשיו. היו יהודים שהצליחו להיסחף אחריהם ואף הגיעו לעומק רוסיה, ואכן ניצלו.

אך רובם מתוך עייפות נפשית ופיסית

וחוסר תקווה נשארו. בין האחרונים נמנינו אני ומשפחתי. אחרוני הרוסים הצליחו לפוצץ את פסי הרכבת והגשרים. העיירה בערה. היהודים הסתגרו בבתיהם והרחובות התמלאו בפולנים ובאוקראינים. הביזה החלה.

לעולם לא אשכח את זעקת "הצילו" שנשמעה למרחקים מפי יהודי יקר, שהיה הקרבן הראשון באותו ערב. ראשו נכרת בגרזן ע"י המקומיים.

עם עזיבת הסובייטים גברו העינויים. החיים הפכו הפקר בידי שודדים ופורצים.

עם כניסת הגרמנים והזינדרמריה בראשם החלו דרישות. תחילה להקים "יודנראט" שינהל את עניני היהודים. אבי ז"ל נבחר כיושב-ראש. הגזרות לא אחרו לבוא:

לסמן כל בית יהודי במגן דוד כחול, להצמיד טלאי צהוב בדש הבגד ובגבו, לספק תוך שעות ספורות מאות זוגות מגפיים וחליפות, לספק פרוות, להגיש רשימה מדויקת של האוכלוסייה היהודית.

לעולם לא אשכח את הלילה בו עמדנו אני ואמי בטור הארוך למסור את חפצי הזהב, הנוי והחן, בכדי לספק את דרישות הנאצים.

הגטו הוקם. נכלאו בו כל היהודים. היה צר ומחניק, כ-8 נפשות הצטופפו בחדר. נותקנו מהעולם החיצוני וממקורות אספקה. הרעב החל לשלוט. הרכוש היהודי הוחרם כולו. לעיירה הגיעו אנשי ה-S.S. ומיד בבואם נכנסו ליודנראט. אחד מהם הסתגר עם אבי ז"ל ודרש רשימה ארוכה של פריטים ומיד.

הדבר היה בלתי אפשרי. אבי ז"ל ספג 25 מכות רצח. ראיתי את אבי כשהובא הביתה ע"י יהודים חיוור כסיד, חלש מאד, כשכל גבו חבורות שותתות דם.

מתחת לערימת הרוגים ופצועים, שכובה, כשחרדה אדירה השרתה על מוחי כהות מיוחדת במינה. בפעם הראשונה בחיי עמדו בפני אימת-האימים. לעולם לא אוכל לבטא מצב אימים זה. אבי זיהה קטע משמלתי הפרחונית ומשך אותנו. הייתי פצועה מתחת לאוזני השמאלית. נטפתי דם, נטפתי חלב-אם וזיעה קרה, ומרוחה בדם אחרים.

הכדורים שרקו, הגניחות והזעקות פילחו את לב השמים. אבי הקים אותי, החזיק בידי והתחלנו לרוץ. הגענו לחצר זרה. נשכבנו בתלם עמוק בין שיחי תפוחי-אדמה גבוהים שכיסו אותנו.

שמעתי צעדים של גרמנים, שמעתי את שפתם הארורה כשהם מחפשים יהודים ויורים לכל הצדדים. הפחד הנוראי הרעיד את גופי ללא הרף. הרגשתי שבין התלמים שכובים עוד יהודים. הגיהנום נמשך עד החושך. ופתאום אבי הקים אותי, אחז בידי ובלי מילים התחלנו בריצה ליער-ליער.

הלילה היה ערפילי וקר. לא ניתן היה לחדור לתוך סבך העצים בחושך, ענפי העצים והקוצים למיניהם היו לו למשמרת. איש לא רצה בנו, אף לא היער. אבי החליט לשנות כיוון ולהגיע למסילת הברזל המיועדת להובלת עצים כרותים בלבד. ברק פסי הרכבת המתכתיים האיר מעט ופילס לנו דרך.

המטרה הייתה להגיע בטרם עלות השחר לשומר היערות שעבד שנים רבות אצל אבי ז"ל, בכפר השוכן מרחק של עשרות ק"מ. בתקווה שאולי-אולי נמצא אצלו מקלט. העייפות גברה, הגענו לאפיסת כוחות. הרגליים לא נשמעו לרצון. וברקע, ברחבי היער החשוך והשחור, הדהדו צווחות ציפורי הלילה קולות הצפרדעים, ויללות זאבים שהחרישו אוזניים והקפואו את הדם בעורקים.

עברו שבועות עד אשר חזר לאיתנו. הגזירות נמשכו. החל גיוס גברים לשם שליחתם לבלתי-ידוע. אנשי היודנראט המתייסרים הפכו לצל של עצמם. במי לבחור?

המצב החמיר מיום ליום. אט-אט התגלתה הכוונה האמיתית - השמדה.

בדצמבר 1941 נולדה בתי הקטנטונת - מלי שמה (מלכה). התריסים היו מוגפים לבל יישמע קול, כי הלידה אסורה. אמי ז"ל הייתה המיילדת שלי. מלי התינוקת גדלה, הייתה יפה ובריאה, שמנמנת אפילו. כזאת חרותה בנפשי, במוחי ובכולי. זכתה לחיות 8 חודשים בלבד.

ב-25 באוגוסט 1942 ניתנה פקודה להתייצב למחרת, השכם בבוקר, בכיכר השוק שבעיירה למפקד. אקציה! כולם הגיעו. חיכו לגזר הדין. נצטוונו להסתדר גברים לחוד ונשים לחוד. 6 אנשים בכל שורה.

לפתע החלו לזרום מכל עבר שוטרים אוקראינים וגרמנים חמושים. נשמעו יריות ממאות רובים וממכונות ירייה אותם הציבו על גגות הבתים. נשמעו קולות הקורעים את העולם לגזרים. החלה ריצה מטורפת. כיכר השוק הוצפה בדם יהודי ובגויות מרוסקות.

רבים מהיהודים נתפסו בעודם חיים, נכלאו בקרונות, והוסעו לריכוז-מוות לעיר סרני הסמוכה, שם הומתו והושלכו לבורות. ההרוגים והפצועים שנותרו בכיכר השוק נאספו ונזרקו לבור ענק בשטח פנוי הגובל כמעט בחצר ביתנו. (על כך נודע לי מפי שכנים גויים בחוזרי מהיערות, ולאחרונה מפי תיירים שבקרו שם. את מקום קבורתם המדויק והנורא של בני משפחתי היקרים לא אדע לעולם, ואני בוכייה לעד).

וכך בתוהו הזה, בריצתו המטורפת, בין שריקות הכדורים, הבחין בי אבי ז"ל

נשחקו כליל. עטפנו את כפות הרגלים בקליפות מגזע עץ דולב צעיר. היינו תמיד חצי-קפואים וחצי-כוויים. הישיבה מול האש הייתה סיבובית. היער התכסה במעטה שלג לבן ועבה והעצים קרסו מהכובד. פלורקו עמד בהבטחתו ומדי פעם היה מביא כיכר לחם ומעט תפוחי אדמה. אך תמיד דאג לטשטש את עקבותיו. הוא היה עני מאד ומשפחתו רחבה.

אט-אט הסתגלנו למציאות החדשה. החושים התחדדו, האוזניים היו כרויות תמיד לקלוט קולות שבירה של ענפים שהודיעו על סכנה. והרגליים, תמיד-תמיד מוכנות לזינוק - לבריחה.

כל ישותנו הייתה מכוונת למטרה אחת ויחידה: לשרוד, לחיות.

היינו מנותקים לחלוטין מהעולם. התפללנו לבוא הקיץ, והוא סוף-סוף הגיע. השלג הלך ונעלם. היער נשטף בשמש והתעורר לחיים במלוא העוצמה וההדר, אך בלילות, החשכה עטפה את הכול והפילה פחד אימים. ובכל זאת רווח לנו מעט.

שנת 1943. היער שרץ פרטיזנים רוסים וגרמנים לסירוגין. האוכלוסייה הכפרית סבלה קשות משניהם, המפלט שלהם - היער.

הניצולים היהודים הבודדים תמיד נסחפו ונסחבו אחרי הפרטיזנים הרוסים. כולם פחדו זה מזה, כולם בזו, אנסו, שרפו והרסו, והיער היה לכולם מקלט יחיד.

יערות-פוליסיה - שטחם עצום ורב, מאות ק"מ. במשך הזמן הצטרפו אלינו עוד כמה יהודים תועים. ביניהם בחור צעיר בשם יעקב ושתי אחיותיו - לאה ומלכה, וכן בחור שערק מהצבא הרוסי - שלום שמו. מאוחר יותר הגיע זוג הורים שלגמרי במקרה נפגשו ביער. היינו למשפחה אחת. כל אחד תרם מיכולת האלתור שלו. היה קל יותר להתמודד.

הקיץ עמד לפוג והחורף בפתח. התחלנו

להקות יתושים ליוו אותנו בזמזומם המעצבן ובעקיצתם. כל אלה העבירו בי צמרמורת ופחד עצום.

גררנו את עצמנו - עוד צעד ועוד צעד. והשחר עמד להאיר. מרחוק ניתן היה להבחין כבר בעשן העולה מארובות הבתים. לא יכולתי יותר להניע את רגלי. נשארתי בשולי היער, ואבי הצליח איך-שהוא להגיע לביתו של השומר - פלורקו שמו - וקיבל את הסכמתו לקלוט אותנו בינתיים.

בקצה החצר המרוחקת מהבית, עמדה ערימת שחת גבוהה ומקורה. שם מצאנו מקלט 9 שבועות. משפחת השומר הענפה לא ידעה על קיומנו. ברור היה לנו כי הוא סיכן את חייו ואת חיי משפחתו.

כל לילה קבלנו מנת לחם ובקבוק מים באמצעות קלשון ארוך. החורף הגיע, הקור והתנוחה הציקו. הכינים מצצו את דמנו ללא רחם. המועקה הייתה בלתי נסבלת, ותקווה אין.

ובלילה אחד, לפתע, קבלנו 2 מנות לחם ומים ונתבקשנו לעזוב. נוכחותנו התגלתה למשפחה. למעשה, בתוך-תוכנו ידענו שהבשורה המרה בוא-תבוא. באין ברירה יצאנו מהמחבוא והחלטנו להמשיך להיאבק, ובכל מחיר לנסות לשרוד.

הצער, הכאב והסבל לא הצליחו עדיין לכופף אותנו. שום מוצא אחר לא עמד לפנינו מלבד היער. רק הוא יכול היה לתת לנו מחסה והגנה, אך בנקל גם יכולנו ליפול קרבן לפגעי הטבע, הרעב, הקור והטרף. קבלנו אמנם הבטחה מהשומר, האדם המופלא פלורקו, שימשיך בקשר ויעזור ככל שיוכל.

מגזעי עצים צעירים וחזקים בנינו מעין אוהל (קורין), ובמרכז פתח ליציאת העשן, אש תמיד דלקה. המצע - עלים והתמקמנו. החורף האכזרי הגיע. מעלות הקור לבטח מתחת 30°-. הלבוש קיצי וקרוע. הנעלים

הזדמנות. וכך הוא גילה אותנו. ומאז חיינו השתנו מעט לטובה. הוא סיפק לנו מידע על הנעשה בחזיתות, במי פגש, ותמיד היה מגיע במפתיע ועמוס חבילות: שוק ענקית של פרה, מגבות פשתן רקומות יפיפיות, שקישטו צלבים מוצבים בצדי דרכים, מהן תפרנו מכנסיים לגברים ותחתונים לנשים (מלכה ולא ידעו לתפור).

בפעם האחרונה הוא הביא מצנח - ממש מצנח משי. פתאום התעשרנו בשפע בד, חוטים וחבלים. החלה מלאכת התפירה. "התקשטנו" בשמלות משי, בסדינים וכסויים והגברים בחולצות. מהחוטים סרגנו גרביים. נראינו כיצורים שלא מהעולם הזה. חיינו חיי שעה.

הגיע ינואר 1944. חורף שלישי ביער. סופות שלג מסנוורות עיניים. הקרה מאריכה עד אין קץ את שעות הלילה. הקור קשה מן הרעב. ובלילות ארוכים אלה, הגעגועים לחיים האבודים חצבו שריטות עמוקות בלב ובנשמה.

מתי יבוא הקץ לסבל? האומנם יבוא? ומה הלאה?

בוקר אחד אבי ז"ל יצא מחוץ לבקתה ומיד חזר בריצה: הוא שמע את קולו של בנו האהוב בן ה-16 את קולו של אחי איזיהליה. חיזור כסיד התיישב והחל לבכות. בפעם הראשונה ראיתי את אבא בוכה. בכולנו התעוררה במלוא העוצמה תחושת האבל והאסון.

אברהם הפרטיזן הפסיק לבקרנו, ולנו זה בישר רעות, שמשוהו מתחולל ומשתנה. הפחד מהבאות החל לשלוט בנו כממשות מוחשית בת-מגע. מעולם לא אוכל לבטא רגש זה, אם כי הוא חרות בזיכרוני היטב.

החורף הזה, הקשה מנשוא והמתיש, היה כנראה קשה גם לגרמנים. ישבנו בבקתה ופתאום שמענו מרחוק מאד תנועה בלתי

בהכנות לקראתו. את האוהל (הקורין) הפכנו למין בקתה צפופה יותר. אלתרנו תנור מאבנים במקום האש הפתוחה. יעקב העז לצאת מהיער לשדות ולאסוף מעט תפוחי-אדמה שלא נאספו בטעות. לפעמים הצליח אף לעבוד אצל איכר בלילה.

הוא התמחה בבניית תנורים מאבנים, ולהביא לחם. תמיד התחלק עם כולם, לב זהב.

אבי ז"ל עבד בצעירותו בבית חרושת לעיבוד עורות וידע היטב את סוד העיבוד. ויום אחד החל להכין מעץ נבוב מין גיגית גדולה וכרסתנית, ולהשרות בה קליפות מעץ אלון. במוצר זה לא היה חוסר.

מפלורקו הידיד המופלא בקש מאבי שיספק לו עורות מבהמות אותם ממילא היו זורקים. וכך החלה חרושת הבורסקאות ביער ב"הנהלתו" של אבי ז"ל, ובעזרת הסובבים כולם. כולם היו עסוקים, וההצלחה לא אחרה לבוא. העור המעובד, שהיה מוצר יקר-מציאות הועבר בלילות ע"י יעקב "הקשר" לפלורקו, ותמורתו קבלנו לחם וירקות.

לכאורה, מצבנו השתפר. התעסוקה מנעה מהדעת להיטרף ושמרה על השפיות. אך הלילות היו קשים ביותר, היתושים והכינים מוצצי הדם לא נתנו לזכות במעט שינה.

על הנעשה בעולם ובחזיתות לא ידענו דבר. החיים מול המוות נעשו יקרים עוד יותר. מנגנון ההישרדות פעל כל הזמן, קשובים לכל רחש.

ביום אחד, לפתע-פתאום נשמעו קולות שבירת ענפים, ולפנינו הופיע פרטיזן חמוש רכוב על סוס. הלב פסק מלפעול. היה זה בן כתתי, אברהם שמו, שנתקבל לפרטיזנים. אדם בעל לב זהב שחיפש בני משפחה, ויהודים בכלל, ביערות בכל

היו במנוסה ופחדו להשמיע קולות ירי, כי היער שרץ פרטיזנים רוסים ואיכרים צמאי נקם, לאחר שחוללו בכפרים את הגיהנום.

הם התייעצו ביניהם, ועזבו אותנו לנפשנו והסתלקו. נשארנו עומדים המומים באמצע הלילה, באמצע היער, מבלי יכולת להוציא הגה מהפה. פשוט קרה לנו נס נוסף. נרגענו מעט, ירדנו מהדרך וחדרנו עמוק לתוך היער. התיישבנו על גזע עץ ושפשפנו זה לזה את אצבעות הידיים והרגלים.

עם אור הבוקר חזרנו לבקתה. לאס לאט החלו לחזור שאר החברים ולכל אחד ספור משלו.

הסברה שלנו הייתה נכונה. הגרמנים הובסו והחלו לסגת מאדמת רוסיה, כשהם משאירים מאחוריהם אדמה חרוכה והרס מוחלט.

עצובים מדי היינו מכדי לשמוח. האומנם המלחמה הארוכה והארורה נסתיימה? לאן נלך? מה לעשות? האם שרד משהו מהמשפחה? התקווה והייאוש מילאו את לבנו.

אנחנו 4 מבוגרים ו-4 צעירים. קיבלנו החלטה שהמבוגרים - ביניהם גם אבי ז"ל - יישארו עוד ביער, ואילו אנו הצעירים נפנה דרך היערות, לכיוון העיירה רוקיטנה המרוחקת כ-10 ק"מ ונסקור את המצב.

אלא שתמימים מאד ופזיזים היינו. כוח הנעורים דחף אותנו. אמנם איזור זה היה נקי מהנאצים, אך המלחמה טרם נסתיימה. היא התנהלה על אדמת פולין עוד זמן מה ודם רב עוד נשפך.

במהירות, תפש הממשל הרוסי את מקומו של הממשל הנאצי, ומיד החל בגיוס הגברים המקומיים ולשלחם לחזית. מובן שלאיש לא קסם הרעיון הזה, ושוב היער שימש מפלט ומקלט לאוכלוסיה זו. אחד

פוסקת של רכב כבד. ליבותינו הלמו כפטישים. האומנם הגרמנים נסוגים? ואולי זאת תגבורת-צבא סובייטי?

ולפתע, האדימו השמים, וממרחקים נשמעו קולות ירי בלתי פוסקים יחד עם הדי היער.

כל הכפרים סביב היער הוצתו בעת ובעונה אחת. נשמעו צווחות אימים של בעלי חיים בוערים בעודם כלואים ברפתות, באורוות ובדירים. הזעקות של בני אדם בוערים בבתייהם קרעו את העולם לגזרים. עד עצם היום הזה מלווים אותי קולות זוועה אלה. ובתוך התוהו הזה יושב לו קומץ יהודים קטן, 8 במספר, רועדים מפחד ולא יודעים מה לעשות.

קרוב אלינו נשמעו קולות של אוקראינים שהצליחו לברוח מהזוועות בכפר. היה לנו ברור שהקץ קרב. האוקראינים, עוזרי הנאצים יחסלו אותנו מיד.

החלטנו להתפזר. כל אחד לדרכו ולגורלו יפנה. אני ואבי ז"ל החלטנו לא להיפרד. בינתיים ירד הערב. הקור הקפיא את הדם בעורקים. ריחות העשן הגיעו ממרחקים. קולות הזעקות נרגעו.

השלג רך ועמוק ושואב פנימה - בולע. קשה לברוח, ולאן? כל פסיעה כרוכה במאמץ שמשאירה עקבות עמוקים. חיפשנו שביל או דרך, כי בין העצים המושלגים בלילה לא ניתן ללכת, וללכת חייבים, אחרת נקפא למוות.

עלינו על דרך, אך מיד צצה מולנו מזחלת שהחליקה חרש על השלג, ועליה קבוצת חיילים נאצים, חמושים ברובים. נשמעה קריאת האלט.

חשבנו שהמוות השיג אותנו. זה סופנו. דלה לשוני לתאר רגעים אלו כשהמוות מוחשי.

הגרמנים ירדו מהמזחלת מופתעים אף הם מהמפגש הלילי הזה. הם כנראה

טוב, חמוש, כשרק אני ועוד יהודי, אהרון בליזובסקי ז"ל, מלווים אותו. כך נפרדתי מאבי היקר. דמותו חרותה בליבי לעד.

כעבור זמן, בטרם עזבתי את רוקיטנה, הצבתי מצבה בעזרת טוצי לין יהודי ניצול בן-עירי.

המלחמה טרם נסתיימה. איזור והלין היה אמנם נקי מגרמנים, אך הקרבות עוד התנהלו זמן מה בדרך למרכז פולין. והיעד - ורשה.

השלטון הרוסי הגיע לעיירה ההרוסה, עיירה ללא יהודים. פה ושם החלו להגיע עוד כמה ניצולים שהצטרפו אלינו בביתה של הניה קוך. 9 היינו.

התקבלתי לעבודה במין בנק רוסי זמני. אך ההפצצות על הרכבות המובילות תגבורת לחזית ומחזירות פצועים, התבצעו במלוא העוצמה ביום ובלילה. המוות חיכה בכל פינה, העיירה בערה, התנפצה, האבנים עפו מכל עבר.

האנשים רצו כמטורפים, מקלטים לא היו, השיניים נקשו והגוף לא פסק מלרעוד. ייאוש.

ביום אחד שכזה, הגיעה בתה של גבי הניה מאיזה מחבוא וספרה ספור מוזר: בתחנת הרכבת של קייב שכב יהודי זקן על ספסל, חולה ורעב, שחיכה ימים רבים לעלות על רכבת שתביא אותו לעיירה הורודניצה, בה חי וממנה ברח מפני הגרמנים. אשתו מתה בדרך ושני בניו נהרגו כחיילים במלחמה. מפיו נודע לה ששמו סלוצקי ושהיה לו אח אהרון ברוקיטנה. ידעתי שלאבי ז"ל היה אח שגר בהורודניצה. כששמעתי את הספור, לא היה לי מנוח. המרחק בין העיירות הוא בערך 100 ק"מ. הקשר היחיד הוא דרך היער. נודע לי שבעיירה זו קיים בית חולים. רצה המקרה, שאיכר הוביל את בנו החולה מאד לבית חולים זה. לא חשבתי הרבה ובקשתי להצטרף

חשד בשני, כולם היו רעבים וקפואים, וההרג חגג. וכמובן. בהיתקל בשריד יהודי מסכן, מיד הפכו אותו לקורבן.

לא מעט ניצולים נספו דווקא בשעת השחרור המיוחל. אנחנו הארבעה, איך שהוא הגענו לעיירה והטרגדיה התגלתה במלואה. הכול היה שרוף ומפוצץ, האדמה פעורה. עיירה ללא יהודים, הבית שלנו היה הרוס בחלקו וגרו בו זרים.

התגעגעתי לאבא. דאגתי לו. המצפון העיקר עלי ביותר. הבנתי ששגיננו. פחדתי ששוב לא אראה את אבי יחידי. חליתי בטיפוס. ללא רופא, ללא עזרה וטיפול, ממש ברחוב. הפכתי לצל של עצמי.

בינתיים החלו להגיע לעיירה עוד כמה ניצולים, כל אחד ממחבוא אחר. הגיעו גם כמה פרטיזנים. התאספנו בבית יהודי שומם.

אבי ז"ל, החליט בינתיים להגיע בכוחות עצמו אלי. בדרך היער הדבר היה בלתי אפשרי. מוות בטוח. ולכן הוא הגיע לאזור בו עוברת רכבת לעיר קייב, בירת אוקראינה. למעלה מחודש ימים הוא נדד. האנדרלמוסיה שלטה. הרכבות עמוסות בחיילים פצועים וחיילים מהחזית. הנסיעה הייתה איטית והמרחק רב.

לעלות על רכבת מעין זו, זו הייתה משימה כמעט בלתי אפשרית.

רק בחודש מרץ 1944 אבי הגיע. לא הכרתיו. נגוע במחלת הטיפוס. אדם זקן עמד לפני. הוא נפטר לידי 4 ימים אחרי פורים, והוא רק בן 54. אבדתי את היקר לי ביותר - האדם לו אני חבה את חיי. ממנו שאבתי כוחות אדירים במאבק להישרדות. הוא לא היה לי רק אב, הוא היה לי מורה, חבר, הוא היה לי הכול.

הבאתי אותו לקבר ישראל בבית הקברות בעיירה שלנו רוקיטנה כשגופתו מוטלת על עגלה רתומה לסוס, מובלת ע"י איכר

יכול היה. לא היו תרופות. הדוד היה אדם נפלא, אסיר תודה, אך מסכן מאד. הרגשתי שהוא כל הזמן מרחם דווקא עלי, ולא היה לי נוח עם זה.

הוא חיפש באמצעות ה- נ.ק.וו.ד. כתובות של אחיותיו (הם היו 6 ילדים במשפחה: 3 אחים ו-3 אחיות). הוא קיווה שמישהי מהאחיות לפחות נשארה בחיים. וכך אמנם היה. כעבור כמה חדשים נתקבל מכתב מאחותו שבאזור קייב. היא הייתה מוכנה לקלוט אותו. בינתיים התרגלנו זה לזה. אהבתי אותו, אך הבנתי שעדיף לו להיות עם האחות. הבאתי אותו לרכבת ונפרדנו בלב כבד. אחותו חיכתה לו בעיר אולבסק.

בהיותי בארץ קבלתי מכתב על פטירתו. באחד מהימים ההם קבלתי הזמנה לבוא ל- נ.ק.וו.ד. לקבל מכתב (הייתה זו הדרך היחידה לתכתובת).

הייתה זו תקופה של חיפושי ניצולים. המכתב היה מדודה פניה, אחות אמי, ובעלה לובה (הם היו 5 ילדים במשפחה: 4 בנות ו-1 בן אחד). הם חזרו מסיביר לעירם דניפרופטרובסק גלמודים. בנם יחידם, רופא במקצועו, נהרג בחודש הראשון של המלחמה בקרבות על העיר חרקוב.

על קיומי נודע לה אך שהוא מהדוד זיסל ואחותו. הם מאוד רוצים שאבוא אליהם ואהיה להם כבת. מצבי היה בלתי נסבל ונעניתי להזמנה.

קיבלתי רישיון נסיעה על סמך המכתב, וחופש מהעבודה, ובמאמצים רבים הצלחתי לעלות על רכבת, גדושה בחיילים פצועים, עם קבאים, תשושים - חוזרים מהחזית. החלונות בקרונות היו מנופצים, בלי תאורה בלילה, העשן של "המחורקה" הזולה (סיגריה מגולגלת בנייר עיתון או סתם עלה) חונק. החיילים היו מורידים את הנעלים או המגפיים, ומיבשים ברוח את הסמרטוטים בהם עטפו את

לנסיעה מסוכנת זו.

במבט לאחור איני יכולה להבין כיצד העזתי.

התיישבתי על העגלה יחד עם החולה השכוב, כששני שוורים רתומים מושכים לאט-לאט, צעד אחר צעד, דרך שבילי יערות פוליסיה העבותים, בהם שרצו אז פלוגות בנדיטים כגון הבנדרובצים והבולבובצים צמאי דם יהודי. קיוויתי, כי דודי-יחידי הגיע איך שהוא לבית החולים.

הפחד סר ממני. רציתי נפש קרובה. ימים אחדים נסענו. הגענו לבית החולים שלא היה אלא צריף עלוב וארוך. חיפשתי את דודי שלא הכרתיו קודם לכן. החולים היו שכובים על מזרונני-קש, מכוסים בבגדיהם, מי במעיל ומי במין שמיכה. עברתי בין החולים ונעצרתי ליד אדם זקן שתאם את התיאור של בתה של הניה. עמדתי ולא יכולתי להוציא הגה מפי. דמיון מדהים לאבא שלי ז"ל. נרגעתי מעט ואמרתי לו: יהודי- אני מרה סלוצקי בת אחיך אהרון מרוקיטנה. הוא פתח את עיניו ולא האמין. הרי לא הכרנו. לא היה בינינו כל קשר. גרנו משני צדי הגבול, רוסיה - פולין. והמסך היה כבד כידוע.

הדוד היה חולה לב קשה, עם רגליים נפוחות כבולות עץ. ההתרגשות הייתה עצומה. החלטתי שאיני יכולה להשאירו כאן. ומיד פניתי לאותו איכר שייקח את שנינו בחזרה, כי בנו החולה נשאר. הוא בקש בתמורה שק חיטה. לדודי היה שעון - והעסקה בוצעה. בעזרת האיכר השכבנו את הדוד על ערמת קש, ושוב החלה הנסיעה המתישה והאיטית בדרך חזרה. כך הגעתי עם הדוד זיסל לביתה של הניה.

חזרתי לעבוד בבנק. כרטיס המזון שלי חייב היה להספיק לשנינו. היה גם רופא בעיירה, אך הרבה לעזור הוא לא

פולנים מרוסיה הרחוקה לפולין. התפזרנו בין הקרונות כדי לא לבלוט.

ללובלין הגענו כל אחד בנפרד, הרכבת חנתה רחוק מהתחנה, בחוץ ירד גשם. ירדתי והתיישבתי מתחת לקרון חונה. מהחברים התנתקתי, בודדה ועייפה מאד, מה הלאה? לפתע שמעתי צעדים מהירים. התכופפתי בזהירות ופלסתי צעקה: המורה יוסף מרוקיטנה. מסתבר שיוסף בונציב, כעת בר-ניב, הגיע עם צבא אנדרס מרוסיה לפולין, הצטרף למחתרת היהודית "הבריחה" שהוקמה תחילה בלובלין, אך השלטונות עקבו אחריו והוא נאלץ לברוח. תוך התרגשות עצומה של כמה שניות קיבלתי ממנו פתק עם כתובת של הארגון, והוא המשיך בדרכו.

את ההעפלה שלי ארצה תיארתי במכתב מה-20.2.88 לנכדתי הבכורה כרמית, והריני מצטטת חלק ממנו:

את "המרתף" גיליתי במהרה - ואכן ה"בריחה" פעלה בו. לאחר כחודש הועברתי לוורשה, לשם החלו להגיע ניצולים ממחנות ההשמדה, מיערות, ממנזרים וממסתורים שונים. בין המארגנים היו יצחק (אנטק) צוקרמן, צביה לובטקין ז"ל וסטפן גרייק.

כפות רגליהם במקום גרביים. והריחות - מעוררי בחילות. מי שהצליח להתמקם על האצטבאות היה מאושר. ובמצב כזה העזתי לנסוע.

הצלחתי איך שהוא לטפס על אצטבא עליונה, (היו שתיים מכל צד בתא) אך משם אין לזוז, כי המקום מיד נתפס. מולי שכב חייל, שדמות יהודי לו. התחלתי לגשש, ואמנם יהודי היה.

התחלנו בשיחה. הוא סיפר לי שבעיר לובלין פגש ביהודים ניצולים, שמתארגנים לקראת עליה לישראל. ואני - לו יכולתי מיד לעצור את הרכבת ולשנות כיוון, הייתי עושה זאת.

הגעתי לדניפרופטרובסק הקפואה. בקושי מצאתי את בית קרובי. קומה ד', בלי מעלית, מדרגות עץ חורקות, חושך. הדוד פתח את הדלת ועל ידו הדודה, לא הכרתי אותם. לדודה פניה פני אימי, אך קטנה וכפופה מאד.

בשעת הפצצה על רכבת בה נסעה, קפצה מהקרון - ושברה את גבה. הדוד במצב טוב יותר.

בבית היה קר מאד. על התנור דלקו כמה קיסמי עץ שהפיצו מעט אור.

ההתרגשות לא ניתנת לתיאור. הייתי תקוותם, הם נאחזו בי כבקרש הצלה. בליבי ידעתי שבמהרה תבוא אכזבה. השתוקקתי לחופש ולעצמאות. לא יכולתי להיות משענת לאיש. שהיתי אתם שבועיים בלבד. החייל בקרון הצית להבה בליבי, ופני היו לעולם חופשי - למולדת. בצער רב נפרדתי מהדודים וחזרתי לרוקיטנה.

ישבתי ועשיתי את חשבון עולמי, וברור היה לי למעלה מכל ספק שכאן לא מקומי. הפצתי את השמועה על לובלין בין הניצולים בעיירה, ובלילה אחד, התארגנו 7 חברים, ובהסתר עלינו על רכבת ארוכה מאד שהחזירה רפסרינטים

מעברים צרים ביותר. למי שהתמזל, קבל "ערסל" עליון ונהנה ממעט אור ואויר. אך אחרים קבלו "ערסל" תחתון ללא אויר ושכבו בחוס, בקיא ובסחי.

הסיפון הקטן לא יכול היה להכיל רבים. הדוחק היה בלתי נסבל. התורים לשירותים לא נגמרו. המזון שחולק היה ביסקוויטים, או פירורים ממנו, ושוקולד לתוך היד. וכך שטנו 16 ימים. התקרבו לחיפה, אך לרוע המזל כבר בליווי משחתות בריטיות שגילו אותנו. השמחה הפכה לייאוש. החזירו אותנו למים הטריטוריאליים. החלה התערבות המוסדות בישראל, ורק לאחר 3 ימים, סוף-סוף העבירו אותנו למחנה "עתלית". 3 שבועות שהינו בו. התנאים היו קשים. בוך, קור, עמידה 3 פעמים ביום לתור לקבלת אוכל במסטינג, שכובים בלילות על "במות" קרשים בצפיפות, כשכל כמה שעות מוארים בפנסים חזקים ע"י הבריטים ל-"ספירה", שמא משהו חלילה חסר.

לבסוף הגיע השחרור המיוחל. בפתח היציאה מהמחנה, ישב פקיד הסוכנות, שאל והציע: לקרובים? לקיבוץ? ולא, קיבלו 5 לירות ופתק למחסן לקבלת מיטה. ואני - איש לא ציפה לי, קיבוץ לא ידעתי מה טיבו, לבושה בחליפת גברים צבאית גדולת מידות, חבושה עדיין, עייפה ונעזבת, נפוחה מרעב, מתגעגעת למעט פרטיות למנוחה ושקט, החלטתי לקבל את ההצעה האחרונה. ועם 5 לירות ופתק למיטה בכיס עזבתי את מחנה עתלית ויצאתי למאבק חדש, אך כבר שייכת לעם ובאזרחות ישראלית.

אסיים בתפילה שלא תדעי מלחמה.

שלך באהבה
סבתא מרים

קשה לתאר את ציבור הניצולים, שארית השואה.

צמרמורת אוזנת בי כעת לאחר למעלה מ-40 שנה. כחושים, חולים, מגולחי-ראש ועטופים בסמרטוטים.

גרנו בקומה השביעית, ללא מעלית (הרוסה), בבית הרוס וללא מים, שכובים על הרצפה. ורשה חרבה לגמרי. כדי לקבל דלי מים היה צריך לעמוד בתור שעות. מוורשה אורגנו קבוצות, והועברו בתעודות מזויפות לפרג שבצ'כיה, ומשם לוויה שבאוסטריה, כשבניהם גם אני. מאוסטריה היה עלינו לעבור רגלי בלילה את הגבול ההררי, בסתיו גשום, לאיטליה. רק בזכות התקווה, יכולנו להתגבר על הסבל הנמשך.

בסופו של דבר, הגענו לגבול איטליה. שם חיכו לנו חיילי הבריגדה שהעמיסו אותנו על משאיות צבאיות בריטיות, מכוסות בברזנטים, ובמהירות הגענו לעיירה מסטרה הקרובה לוונציה. בפעם הראשונה בחיים ראינו חיילים יהודים. השמחה והפליאה מלאה את הלב ונתנה כוח להמשיך.

במסטרה שיכנו אותנו במנזר קר, לח ומעופש, כשמיטות-שדה צבאיות נושקות זו לזו. יום-יום הגיעו בדרך דומה קבוצות ניצולים.

לי אישית קרה שם מקרה מצער מאד. נכויתי קשות בשעת הבערת אש לצורך הכנת אוכל, כשבישלנו בחוץ, בפחי ביסקוויטים על גבי אש גלויה. ושוב חולי, כאב וסבל נוראי. שכבתי חצי שנה חולה במנזר הנ"ל, כשרבים כבר עלו ארצה, ועליתי נדחתה פעמים אחדות.

לבסוף הגיע תורי בדצמבר 1945. העלו אותי על ספינת מעפילים בשם "אנצו-סירני". כ-500 מעפילים נדחסו בה. 7 קומות של "ערסלים" מבד צבאי, צרים וקצרים, תלויים זה מעל זה, כשבניהם

היודנראט בטוצ'ין וראשיו מרים קוץ-שוורצמן

**נתפרסם לראשונה בספר יזכור ליהדות
טוצ'ין, 1965.**

הגרמנים שתקפו את ברית המועצות התקדמו מהר מאוד וכבר בראשית יולי 1941 כשבועיים אחרי פרוץ המלחמה הם נכנסו לטוצ'ין. הסובייטים בנסיגתם העבירו לברית-המועצות את כל האנשים שעבדו במשרדים ממשלתיים. צעירים יהודיים רבים ברחו בעקבות הצבא האדום.

על הנהר הורין היה גשר שחיבר את טוצ'ין עם הכפר האוקראיני שובקוב. בנסיגתם פוצצו הרוסים את הגשר. האוכלוסיה האוקראינית קיבלה את הגרמנים בהתלהבות ועזרה לצבא הגרמני להיכנס לעיר. הם העמידו לרשותם סירות לעבור את הנהר הורין.

פחד נפל על יהודי טוצ'ין. כל משפחה חיפשה לה מקום-מחבוא. משפחות רבות עזבו את בתיהן. נראה היה ליהודים שכדאי להתפזר בבתים מרוחקים שעמדו בקצה העיר.

משפחתנו עברה לביתו של דודן אמי, משה גיטרמן, שהיה בעל חווה וגר מחוץ-לעיר. הגרמנים שנכנסו לעיירה בדקו בקפדנות את החבילות שהיו בידי יהודים שעצרו ברחוב.

הם חיפשו נשק. האוקראינים היו מורי-דרך לגרמנים והצביעו על הבתים שגרו בהם יהודים. בביתו של משה גיטרמן היו אותו יום כמה משפחות - כחמישים איש.

הגרמנים נכנסו פנימה, פקדו על כולנו לצאת החוצה ולהרים ידיים. הם ערכו

חיפוש בבית וכשלא מצאו שום דבר פקדו עלינו להתפזר ולחזור איש-איש לביתו. החיילים הגרמנים התמקמו בטוצ'ין ומייד תפסו את כל המשרדים: את העירייה, את הדואר,

ואת בתי הספר. בימים הראשונים השאירו את האנשים בבתיהם. ביתנו היה ב"חולות". שכנינו היו ברובם הגדול פולנים. בסביבה גרו אוקראינים. באותם ימים ראשונים היו גדודי חיילים גרמנים באים לעיר, נחים וממשיכים בדרכם לחזית. הייתה תנועה מתמדת בימים ובלילות. גדודים יצאו וגדודים חדשים באו. חיילים גרמנים תפסו גם את הגן העירוני. גן זה היה בשעתו שיך לבעל-האחוזה אוטפינובסקי והרוסים הפכו אותו לגן עירוני.

האוקראינים ראו את עצמם כאדוני העיר. לא רק מטוצ'ין אלא גם מכפרי הסביבה התחילו מגיעים אוקראינים ושקים בידיהם. הם היו מתפרצים לבתי היהודים, ממלאים את השקים בבגדים, בכלי-מיטה ובכל דבר בעל ערך.

כשבוע אחרי כניסת הגרמנים נערך הפוגרום הראשון. המארגנים היו אוקראינים בני העיר,

שבזמן הרוסים שיתפו פעולה איתם והצהירו על נאמנותם לסובייטים. כבר בימים הראשונים החליפו את עורם. בראש הפורעים עמדו: חריצ'יק החיגר, פרוקופצ'וק, אוסטומנקו, פרוקופ, פולישצ'וק ואחרים.

בלילה התפרצו אוקראינים לבתי היהודים. הפושעים פעלו בעיקר במרכז העיר. הם רצחו ושדדו. דם יהודי נשפך. לא היה בית

האוקראינים.

האוקראינים תפסו את השלטון בעיר ואירגנו מייד משטרה. כראש המשטרה נתמנה פרוקופ פולישצ'וק ואוסטאמנקו היה סגנו. במשטרה פעלו גם האוקראינים חריצ'יק החיגר, אלכסנדר משובקוב ואחרים. כולם היו ידועים כשודדים ורוצחים ושונאי יהודים. שצ'רבניוק מכפר סינה התמנה כראש העירייה. אף הוא היה אנטישמי ידוע. עבד בעירייה גם גרישקה מטוצ'ין.

במשרדי העירייה עבדו אוקראינים לאומניים, כולם אנטישמים ידועים.

הגיעו אנשי הגסטאפו מרובנה. הם באו בכוונה תחילה להרוג יהודים. הם ציוו על האוקראינים לאסוף את הקומוניסטים היהודים. השוטרים עברו מבית לבית וחיפשו גברים. בסך הכל אספו 28 גברים ובחצר המשטרה ירו בכולם. האוקראינים היו פעילים והשתדלו לתפוש יהודים רבים ככל האפשר. הגרמנים שהיו ידועים בדייקנותם קבעו לשעה מסוימת את גמר האקציה הזאת והאוקראינים היו מאוכזבים ביותר כאשר יהודים הובאו לאחר המועד שנקבע והוחזרו לבתיהם. הגרמנים הודיעו לאוקראינים: "שעת הפעולה הסתיימה והיום אין יורים עוד". באותו יום הרגו את משה גמר ובנו, את ברוך רוזנברג ושני בניו, את הרשל גרמן ושני בניו, את יצחק דריקר ואחרים.

האוקראינים התחילו תופסים יהודים לעבודה. אל ביתנו הגיעו יום אחד פולישצ'וק ואוסטומנקו מהמשטרה. הם פקדו על אבי גצל שוורצמן לייסד "יודנראט" בטוצ'ין ולהתייצב בראשו. אבי היה שנים רבות ה"סולטיס" * בטוצ'ין וכולם הכירו אותו, אולי בגלל זה פנו אליו. אמי התנגדה בכל תוקף שאבי יקבל את התפקיד. אני יודעת שגם אבי לא

במרכז שלא נמצאו בו הרוגים או פצועים. הרוגים ופצועים היו בבתייהם של הלפרין, קצמן, גיטלמן, חיסדו, ספוז'ניק, פלדמן ואחרים.

אל ה"חולות" הפורעים לא הגיעו אותו לילה.

בטוצ'ין היה חובש אוקראיני, הומאניוק ורופא פולני בורטנובסקי. הומאניוק היה שונא יהודים, אך ד"ר בורטנובסקי הגיש את עזרתו ליהודים בכל הזמנים הקשים. הייתה אחות רוסיה בשם גניה וגם היא עזרה.

אחרי הפוגרום אספה המשטרה הגרמנית והאוקראינית בטוצ'ין כ-30 יהודים והובילה אותם לשובקוב. לפני כן עינו את כולם בז'אנדרמריה ובדרך לשובקוב ירו בכולם. אז גם רצחו את פינק צילינגולד, את יענקל גלפנבוים ובבה שפיץ מתושבי טוצ'ין וכן אחרים שהיו פליטים מעיירות שונות בסביבה. אני ראיתי כיצד הובילו את האנשים. יחד עם יהודים אחרים טאטאתי אז את רחובות העיר לפי פקודת

באותו יום פנה אבי אל יהודי טוצ'ין ודיבר אליהם מעל במת בית-הכנסת. הוא סיפר על המס (הקונטריבוציה) וביקש היענות רחבה. רבים הביאו בעצמם את תכשיטיהם. קהל רב הצטופף ליד היודנראט ואנשיו פחדו שהתקהלות והתנועה ברחוב יעוררו את תשומת לב האוקראינים. אלה היו תמיד טוענים כי יהודים רבים מדי מסתובבים בחוצות טוצ'ין.

על כן נתבקשו היהודים הנקהלים לחזור לבתיהם ואנשי היודנראט יבקרו אצלם ויאספו את דברי הערך.

למחרת היום הלכו אבי ויוסף רוטנברג לז'אנדרמריה כדי למסור את הקונטריבוציה. אבי הסביר לגרמנים שטוצ'ין היא עיירה ענייה ואי אפשר לאסוף יותר. הפעם הסתפקו הגרמנים במה שהביאו להם וחזרו לרובנה.

יום אחד הוזמן יושב ראש היודנראט, ונאמר לו: "בטוצ'ין אין גיטו וכדי לדעת מי ומי הם יהודים, חייבים כל היהודים לענוד מהיום והלאה שני טלאים צהובים, אחד על החזה והשני על הגב. עד אותו יום ענדו יהודי טוצ'ין פס לבן על השרוול השמאלי שעליו היה רקום מגן דוד כחול. אבי ניסה לבטל את רוע הגזירה. הוא דיבר על לבו של גרבנר שהיה קומנדאנט המחוז (Kreislandwirt) וגם מתנה הוגשה לו. עניין הטלאים השתכח לזמן-מה עד ששוב הוזמן אבי אל גרבנר שהודיע לו כי הפעם אי אפשר עוד לדחות את הפקודה ויהודי טוצ'ין יענדו את שני הטלאים. "אתה, כמובן, לא צריך לענוד את הטלאים" - ניחם גרבנר את אבא, אך הוא ענה: "אני יהודי ואענוד את הטלאים ככל היהודים".

הגיע חורף 1941/42. עם התחלת הקור הוציאו הגרמנים פקודה להביא להם

רצה בזאת, אך לא הייתה לו כל ברירה. הגרמנים לא שאלו אותו. הם כפו עליו את התפקיד. לעומת זאת פנו אל אבי יהודים רבים וביקשו ממנו שיקבל את התפקיד. הוא היה האיש בטוצ'ין שבזמנים תקינים היה מסדר את ענייניהם של כל היהודים במשרדים הממשלתיים.

היודנראט בטוצ'ין נשא אמנם את השם אך למעשה פעל כעין קהילה יהודית.

מייד לאחר שנוסד היודנראט הוזמן אבי לז'אנדרמריה. שם חיכו גרמנים מרובנה וז'אנדרמרים אוקראינים ודרשו ממנו לשלם "קונטריבוציה". דרשו להביא תכשיטים, זהב, כסף, מטבע זר.

סולטיס - נציגם של היהודים בעיירה. במקביל היו סולטיסים גם למיעוטים אחרים כמו האוקראינים וכו'.

נוסף על כל אלה הטילו מס-גולגולת במארקים גרמניים. הגרמנים ציוו על אבי להביא את הקונטריבוציה עד מחר בשעות הערב. אני זוכרת שביודנראט עבדנו אז כל הלילה כדי לסדר את הרשימות. יהודים רבים הגיעו לטוצ'ין כפליטים מערים ומעיירות בסביבה שבהן כבר נערכו אקציות: קוסטופול, מז'יריץ, רובנה ומקומות אחרים. היו בטוצ'ין גם פליטים ממערב פולין, שהגיעו ב-1939. יהודים אלו היו בלתי לגליים בטוצ'ין וצריך היה לשמור עליהם מעיניים זרות. סכנה הייתה צפויה להם מהבלשים האוקראינים, שהיו תמיד מוכנים להלשין על היהודים הפליטים. יהודי-פליט שנתפש היה מוחזר לעירו והיה צפוי לסכנת מוות. מובן שאבי ציווה עלינו לא להכניס לרשימות את שמות הפליטים ולא את שמות היהודים שחסרו להם רשיונות-עבודה (Arbeitskarte).

אל בחור אוקראיני משובקוב ואסיל קלימצ'וק. הכינוי שלו בינינו היה "איצ'קה". לאט-לאט הכינו אותו לכוונות שלנו שנקבל בעזרתו נשק. הוא היה בשעתו מגוייס בצבא הרוסי ואחר כך חזר הביתה. בצבא היה "איצ'קה" יחד עם אחי לייב. הוא הכיר את משפחתנו ועכשיו העזנו להתקשר איתו. סיפרנו זאת ליודנראט ושם אמרו לנו:

לקנות נשק בכל מחיר. היודנראט מימן את הקניה. קיבלנו מידי "איצ'קה" שמונה רובים ושבעה-עשר רימונים. כדי להעביר את הרובים בסתר צריך היה לקצר את הקנים. את המלאכה הזאת עשה המכונאי ברקוביץ, פליט ממערב פולין, יחד עם אחי דוד. הם העבירו את הנשק למרתף היודנראט ושם הסתירוהו.

ביולי 1942 הגיעה פקודה של קומיסאר המחוז להקים בטוצ'ין גיטו. על הפקודה היה חתום ד"ר באיר. ביודנראט ניסו לדחות בדרכים שונות את הביצוע, אך כל המאמצים וההשתדלויות עלו הפעם בתוהו. התחילו להקים גדר שבנייתה ארכה שלושה שבועות. ביודנראט הוחלט להשהות את העבודה ככל האפשר. שלחו אנשים לבניית הגדר והוסבר להם שאין למהר. אבי היה מסביר כל פעם שאין חומרים במידה מספקת ולכן אין העבודה מתקדמת.

הצפיפות בטוצ'ין הייתה רבה. בכל בית גרו כבר כמה משפחות, כי כל היהודים מהכפרים הובאו לטוצ'ין. הגדר הוקמה והוקם שער. הגדר הייתה בנויה מקרשים ולמעלה נמתחו חוטי תייל דוקרניים.

היודנראט היה בביתו של ברל זלצמן בתחום הגיטו. יומיים לפני יום-הכיפורים ניתנה פקודה ליהודי טוצ'ין להיכנס לגיטו. במשך שלושה ימים צריכים היו כל היהודים לעבור לשטח הגיטו.

פרוות. יהודים מסרו את פרוותיהם לצבא הגרמני ובאותו זמן חיממו את נפשותיהם בידיעות שהגיעו מהחזית על האבידות הגדולות של הגרמנים. שוב התעוררה התקווה שיזכו לראות בתבוסת האוייב. חבורה של צעירים התחילה לחפש דרך אל הפרטיזנים. היו בה דוד שוורצמן (אחי), יצחק פורטנוי, אהרון מרקיש, ניסל זילברברג, לודוויק גרוס, חיים רוזנברג, מוטל גרמן ושמואל שטיינגולד. בסביבות הכפר רצ'יצה היו לא פעם מוצנחים צנחנים רוסיים. גורלם היה לרוב מר. רבים מהם נתפסו והוצאו להורג. האוקראינים היו מוסרים אותם לידי הגרמנים. יום אחד בא אל אבי הרוסי ורניצקי, מכר טוב של הורק, שלא רחשנו לו אמון רב. הוא אמר שיש לו קשרים עם הפרטיזנים והוא מוכן להיות המקשר בין הצעירים היהודים לפרטיזנים, בתנאי שליהודים יהיה נשק משלהם. אחרי היסוסים רבים הוחלט להסתכן.

יום יום היו יוצאים מטוצ'ין כ-50 צעירים לכרות עצים ביערות. נחום בלינסקי היה ראש הקבוצה. נדברו עם ורניצקי ויום אחד הכפיל היודנראט את מיספר האנשים שיצאו אל היער. גם שני אחי דוד וליובה יצאו אותו יום לכרות עצים. הוסכם עם ורניצקי שמישהו מהפרטיזנים יחכה לצעירים ויוביל אותם אל המחנה שלהם. הצעירים יצאו ליער, עבדו עד שעות מאוחרות ואיש לא בא. הם חזרו מאוכזבים לבתיהם.

הנוער התחיל להתאסף ולתכנן את פעולותיו. עיקר מחשבתנו היה כיצד לקבל נשק.

ידוע היה לנו שהרוסים בנסיגתם החביאו נשק והדבר לא נעלם מידיעתם של האוקראינים בסביבה. מצאנו קשר

הזאת התחילו הצעירים לירות לעבר הגרמנים והאוקראינים ולזרוק רימונים. "יהודים הצילו את נפשותיכם!" - שמעתי את קול אבי קורא. צעירים שברו את הגדר. יהודים פרצו החוצה בריצה.

כ-2,000 יהודים הצליחו להגיע ליערות. הגרמנים והאוקראינים היו מבולבלים, הם ירו בבורחים ורבים נפלו. הגיעה תגבורת של הגרמנים. הם לא נכנסו לגיטו, הם ירו מבחוץ.

אני ברחתי מהגיטו יחד עם אחותי הקטנה בסייה. לא ידעתי כלום על יתר בני-משפחתי. נסחבתי עם זרם הבורחים ואת אחותי הקטנה החזקתי ביד. רצתי עם אחותי לביתנו שבאזור "החולות". זוסייה האומנת הזקנה שלנו, הייתה עדיין בבית. היא החביאה את שתינו. בלילה העבירה אותנו לביתם של שכנינו, משפחת הרוסים קרייבסקי. הם הסכימו להחביא אותנו בביתם, במרתף. במשפחת קרייבסקי היו בן ושתי אחיות עם משפחותיהם. קרייבסקי הבן היה בזמנו חבר טוב של אחי. למשפחה שלנו היה לו יחס מיוחד. הוא היה בא ומביא ידיעות על המתרחש בגיטו. קרייבסקי סיפר שהיהודים עדיין יורים מהגיטו וישנם פצועים והרוגים מבין הגרמנים והאוקראינים.

מפי קרייבסקי נודעו לי פרטים על רגעיו האחרונים של אבי. אבי נשאר בגיטו עד יום ראשון של חג הסוכות. ביום זה יצא מהגיטו אל הגרמנים. וק ניגש אל אבי יחד עם גרמנים אחרים, הגיש לו סיגריה ושאל אותו:

"שוורצמן, מי פקד להצית את הגיטו?"
 "אני" - ענה אבי. "דע וק, הגרמנים ינחלו תבוסה... את נקמת דמנו ינקמו אחרים... את כל העם היהודי אתם לא תשמידו... לעולם לא ימחלו לכם על הדם השפוך!".
 וק הקשיב לדברי אבי ולא ענה. הניח לו לדבר. אחר כך שאל:

המשפחה שלנו נכנסה לגיטו ביום-הכיפורים בשעת הצהריים. גרנו בביתו של שמואל גיטרמן. באותו בית התכנסו כל קרובי שמואל גיטרמן וגם קרובי המשפחה שלנו. לפנות ערב הגיעו שוטרים אוקראינים לשמור על הגיטו, בערב כבר אי אפשר היה לצאת ומדי פעם נשמעו יריות.

למחרת יום-הכיפורים הוקף הגיטו על ידי שוטרים אוקראינים ואסור היה לצאת מתוכו. בלילה שמענו יריות בודדות. בבוקר כבר היו יהודים הרוגים.

היו אלה אנשים שניסו לקפוץ מהגדר אל העבר השני ולברוח. כולם נתפשו ונורו. הגיטו היה מוקף. גרמנים רבים הגיעו מרובנה לטוצ'ין. הייתה תכונה רבה מסביב לגיטו, על הכול פקד הקומנדנט וק.

בתוך הגיטו התחילו להתכונן לפעולה. אנשים עברו מבית לבית וחילקו פחיות נפט לפי הוראות היודנראט. השתתפו בפעולה זו: האחים שולמן, האחים מרכוס, וובה טורוק, נתן סמורזוב, יעקב ורני, אהרון מרקיש, שני אחי דוד וליובה ואחרים. לבחורים אחדים היה גם נשק. נוסף לזה חילקו גם את הנשק שהכינו לפני-כן ביודנראט. הכול תוכנן במשך היום. אבי והימלפרב באו במגע עם הצעירים האלה. בלילה איש לא עלה על משכבו. אנשים ישבו בבתיים וחיכו לאות.

כאשר הוצת הבית הראשון יצאו כל היהודים מבתיים. כל אחד שפך נפט על ביתו והצית. הגיטו עמד בלהבות. בתי הכנסת, שהגרמנים הפכו אותם למחסני-תבואה ומילאו אותם בכמויות עצומות של גרעינים, נשרפו על תכולתם עד תום. קשה לי לתאר את התמונה. הרעש והמהומה היו גדולים. נשים חיפשו את בעליהן, ילדים את הוריהם. בכי תמרורים וקריאות "שמע ישראל" ובכל המהומה

ה"רקרוטים" אברהם אפלבוים

עם אור השחר יכולת למצוא על דלת ביתו של הרופא גרינברג שלט בזו הלשון: "סנדלר מומחה מקבל כל מיני תיקונים": ואת שלט העירייה - על בית מסחר לנעליים, ולסיום התקופה מצאו כרגיל את עגלתו של בנצ'י דרוקר רוכבת על ארובת ביתו וסוסתו קשורה לפתח הכלא העירוני.

ועיקר שכחתי: לשחרור מגיוס לצבא הפולני זכו לאו דווקא הסגפנים, אלא הנדירים שהוריהם נתנו "מתן בסתר" לרופא ועדת הגיוס.

תקופה של שלושה חודשים ערב גיוסם של בני העיירה רפאלובקה לצבא הפולני, נקראה בסלנג העירוני "תקופת הסיגופים".

בשלושת החודשים האלה חיה העיירה חיים כפולים: ביום שלטו בעיירה המבוגרים - סחרו, עמלו, התרוצצו להוציא מחייתם - ועם רדת החשכה עבר השלטון לידי ה"מגויסים" בעתיד. העיירה הפכה לזירת תעלוליהם עד אור הבוקר.

ואכן, הכינוי "תקופת הסיגופים" לא היה לתפארת המליצה בלבד. לא פעם שאלת את עצמך, מניין מצאו כוח לסגפנות זו אותם בני טובים? שלא מנעו מעצמם כרגיל שתים עשרה שעות של שינה עריבה, ואח"כ התחילו את יומם בלחמניות טריות מרוחות בשכבה עבה של חמאה. פתאום הרגשת, כי נפלו פניהם של בחורי החמד. לחייהם הוורודות הפכו לאפורות ועיניהם אדמו מחוסר שינה; אכן נוכחת לדעת כי בעקביות עיקשת מנסים הם לצמק את 70 הק"ג שלהם עד ל-פחות מ-45 ק"ג, כדי לזכות בשחרור מחובת השירות בצבא הפולני.

עם כיבוי אחרוני האורות בעיירה היו ה"רקרוטים" פונים לעבר בית המדרש שעל יד בית הכנסת הגדול, אשר שימש כ"מטה" שלהם: משם היו יוצאים לביצוע תעלוליהם בחשכת הליל ולשם היו בורחים כאשר השוטר יאשניאק היה בעקבותיהם.

עגלה על הגג אברהם אפלבויס

היא שבה והתחננה לעבור למקום מגורים בטוח יותר, היכן שקיימים ריכוזי יהודים גדולים, כמו רפאלובקה החדשה, וולדימיריץ, או לעיר הגדולה.

האווירה בסוף שנות השלושים ברחבי פולין הייתה רוויה אנטישמיות, בתמיכת ראשי השלטון והכנסייה. גלי השטנה הגיעו גם למחוזות המזרחיים של פולין. דווח על פוגרומים והתנכלויות שביצעו פולנים באוכלוסייה היהודית במקומות שונים. הבזארים שנערכו בעיירה שלנו בימי החגים הנוצריים, הסתיימו לרוב בקטטה רבת, זריקת אבנים על בתי יהודים, ניפוץ שמשות וגרימת נזק לרכוש. על רקע זה, התעלולים של "הרקרוטים" באותו לילה, בלב אזור המגורים היהודי בעיירה, ניתן היה להבינם כמעשה פוגרום.

בעוד שעל גג ביתנו הוצבה באותו לילה עגלה, על גגו של השכן הועלה בית שימוש שלם! (בודקה מעץ). לא היו לנו בעיירה רפאלובקה הישנה מים זורמים או תאורת חשמל, ועל כן השירותים נבנו מחוץ למגורים במבנים מיוחדים, האופייניים לאזורים הכפריים.

במקומות אחרים נתלו פגרים של כלבים וחתולים ונעשו מעשי קונדס שונים ומשונים - דלתות הוסרו מנפחיות, חבלים סמויים נמתחו במעברים, ציורים גסים צוירו על קירות בתים ועוד מעשי קונדס אחרים.

לילה של סיוט מתמשך, עבר עלינו באותו קיץ של שנה 1938. חרדה מתח ובכי היו מנת חלקנו. קירות הבית רעדו, הגג העשוי מקרשי "שינדל" היטלטל ורעם, ומסביב מהומה של פורענות.

כל בני המשפחה, ההורים, הילדים והסבתא פסיה אחוזי פחד, מרוכזים בחלק האחורי של הבית - המחסן, בטוחים כי פורעים גויים עורכים פוגרום ביהודי העיירה, רפאלובקה הישנה.

כאשר החלו קרני השמש להפציע, נרגעו הרוחות, ודממה החליפה את "הסערה". פתחנו בזהירות את בריחי הדלת האחורית, והוצאנו ראשים החוצה - שקט היה מסביב. לאט חמקנו החוצה, מביטים לצדדים וכלפי השמים - ומה רואות עינינו? עגלת סוסים גדולה ניצבת על קצה הגג, שני גלגלים מצד מזרח, ושני גלגלים מצד מערב, והיצול מורם קדימה.

איך לעזאזל הגיעה העגלה למעלה? תשובה לכך קיבלנו כחצי שעה לפני תחילת הדממה.

היה זה בן-דודי איציק, שהצליח להינתק מן החבורה שהשתוללה במקום, ולהעביר לנו ידיעה, תוך התנצלות, דרך חריץ בקורות מחסן הכניסה האחורית לביתנו: "היו רגועים, אלה מעשי קונדס של הבחורים הטירונים, 'רקרוטים', וביניהם כמה בחורים יהודים, שהתייצבו לגיוס לצבא הפולני, בבוקר של אותו יום. אבן נגולה מליבנו. אמא כמעט והתמוטטה,

ה"רקרוטים" בוורקוביץ מתוך: "בין יאוש לתקווה" מרדכי קרופ

קשה כדי להוציאן. פעם נבנתה פירמידה של עגלות בכיכר השוק משלושים עגלות ולשם פירוקה נדרשו כמה שעות. ערימות עצי הסקה היו מועברות ממקומן וחוסמות מעברים או דרכים ועוד כהנה וכהנה.

בתקופת ה"סיגוף" התייחסו תושבי העיירה בסלחנות רבה כלפי הנערים, ואף היו נהנים ממעשי הקונדס שלהם. אחדים מ"בעלי הבתים" היו מגיעים איתם ל"עסקה". בעד תשלום מסוים היו קונים את הבטחתם שלא יטרידו. כסף זה היה משמש לארגון מסיבות זלילה ושתיית בירה - סגולה טובה לסיגוף...."

"קצת עליצות היו מכניסים בחיי היום-יום ה"רקרוטים" (הטירונים). מדי שנה היו הבחורים שהגיעו לגיל 21, חייבים להתייצב לבדיקות רפואיות, בטרם גיוסם לצבא. בגלל היחס העוין של החיילים הפולנים והאנטישמיות המסורתית, לא ששו היהודים לשרת בצבא. שני דברים עיקריים העיקו על רוב החיילים היהודים: האוכל הלא-כשר וההתעמרות של הקצינים, המפקדים הזוטרים והחיילים כאחד. אף על פי שבני ורקוביץ היו חסונים, רגילים בעבודה קשה, ספורטאים שידעו גם לרכוב על סוסים (דבר חשוב מאוד בצבא הפולני בימים ההם), עדיין היו צריכים להצטיין במיוחד בתקופת השירות, כדי שהפולנים יקבלו אותם כשווים. מסכן היה החייל היהודי, שלא הצטיין או שנכשל במשהו.

כדי להיפסל על ידי הוועדה הרפואית, היה צריך להופיע בפניה במצב גופני ירוד. לשם כך היו ה"רקרוטים" "מסתגפים" כמה חודשים לפני ההתייצבות.

אני מסופק אם היה בחור אחד מוורקוביץ, שהצליח להיפסל על ידי הוועדה בגלל סיגוף. כיוון שהחברה ידעו זאת, נוצרה מסורת שבמשך חודשים נהגו "לעשות שמח".

"הסיגוף" היה מתקיים בלילות. שעשוע חביב על הנערים היה המשחק בעגלות. בבוקר היו "בעלי בתים" רבים מגלים שעגלותיהם הוחלפו ביניהם מקצה האחד של העיירה למשנהו.

לפעמים היו עגלות מוצאות את דרכן לתוך הנחל ובעליהן היו צריכים לעמוד

דברים שנשא בוריס בריק ביום הולדתו ה-85

ברחו בפאניקה.

גרנו לא רחוק מהגבול, ולא יכולתי, בעצם הקרובים לא נתנו לי להגיע להורי. האוקראינים אנסו ורצחו יהודים ללא פקודת הגרמנים. הצטרפתי לבחורים שהתכוונו לצאת ליער - עד יעבור זעם. חשבתי שדרכם אוכל להגיע להורי - טעיתי בגדול!

התגלגלתי כמו הרבה פליטים מזרחה - עד קייב, אבל היה לי מזל, צורפתי לבית יתומים, העבירו אותנו לקולחוז וחילקו אותנו בין המשפחות.

כעבור זמן מה החזית התקרבה והעבירו אותנו דרך סטלינגרד ומשם דרך קווקז עד אוזבקיסטן.

באוזבקיסטן עבדתי באיסוף כותנה ובשיפוצים בעזרת סוס. הסוס התפגר כעבור כמה ימים. מחוסר מזון אפילו אכלתי מבשרו.

גם נעליים לא היו לי. יום אחד דרכתי על עקרב, ונלקחתי לבית החולים ללא הכרה.

בשנת 1943 העבירו אותנו מאוזבקיסטן לאורל לעבוד בדפו בתיקון קטרים.

השנים שעברו עלי לא היו קלות, עד שגייסו אותי לצבא האדום בקיץ 1944. השתתפתי בקרבות מוורשה עד צפון ברלין, ושם נפצעתי ביד שמאל מכדור.

רבים מידידי נהרגו בחזית זו.

לאחר שהבראתי, פגשתי שתי בחורות יהודיות: רומה סנדובסקה וליוניה למפל ששיכנעו אותי להשתמט מהצבא, הסכמתי בקושי כי הדבר היה מסוכן מאד.

זה קרה ב-1945, הן נתנו לי בגדים אזרחיים, תעודות מזויפות וכסף. היות

שהחיינו שהגעתי לרגע היסטורי זה.

תודה לכל משפחתי ולידידי שהתכנסו לשני אירועים שלא חלמתי שאזכה לחגוג בחיים שלי. לא ציפיתי שאזכה להגיע לגילי, ובמצב, שהוא לא רע בכלל... פיזית ונפשית, במיוחד אחרי כל מה שעברתי לאורך החיים.

נולדתי בעיירה קולקי שבחבל ווהלין - עיירה קטנה בגודל "ראש סיכה", כמו שהגדיר הסופר דניאל כץ. בן יחיד הייתי להורי לאה ואליעזר.

במקום בגן ילדים שלא היה בזמנים ההם - הלכתי ל"חדר" מגיל 3. בגיל 7 התחלתי ללמוד בבית ספר עממי. החיים היו שלווים מאד עד שפרצה המלחמה הארורה.

לא הייתי בבית כשפרצה המלחמה, ביליתי אצל קרובי משפחה בכפר אוסובה מזרחה מקולקי. הגרמנים תקפו, והרוסים

לאחר מספר שנים קיבלתי הצעה ללמוד את תורת החשמל מטעם חברת חשמל, ביחד עם עוד כ-500 איש. לאחר שסיימתי את הלימודים קיבלתי תפקיד "מהנדס בודק חשמל", ובזה עבדתי עד פרישתי לאחר 42 שנות עבודה בחברת חשמל. אידה ואני בנינו משפחה לתפארת, למרות שונאי ישראל שרצו להשמידנו. אילנה - לאה ורותי. שתיהן למדו, נישאו, וילדו ילדים.

אילנה נשואה ליהודה ניב ולהם 3 ילדים יהונתן ע"ש אלוהים-נתן, ענת ומיכל. לאילנה ויהודה יש בלי עין הרע 5 נכדים ולי יש 5 נינים. הם הפכו אותי לסבא ולסבא רבא ואני מאד גאה בכולם. המוזיקה - הכי צעירה - מיכל עומדת להתחתן בשעה טובה ב-4 באוקטובר השנה עם בחיר ליבה עדי, שעבר בהצלחה את כל הבחינות. אנחנו מקבלים אותו

ועמדו לשלוח אותי לחזית יפן הן שכנעו אותי להצטלם במדי צבא למזכרת. הודות להן יש לי תמונות במדים. הגעתי ללודז' - רומה נתנה לי כתובת של שימק, החבר שלה, שלימים היה בעלה. בלודז' נרשמתי בקהילה ושם פגשתי את בן דודי יצחק פוחטיק ז"ל. פחדתי להישאר בפולין והם הציעו לי לעבור לאוסטריה.

באוסטריה עבדתי ב"בריהה". עזרתי ליהודים לעבור בצורה בלתי לגלית לאיטליה ומשם לארץ ישראל. באחת הנסיעות נעשתה ביקורת של הצבא האמריקאי ומצאו אצלי תעודות מזויפות והושיבו אותי בבית הסוהר. שוחררתי כעבור חודש.

באוסטריה הכרתי את בחירת ליבי אידה ז"ל שהייתה מהונגריה - אשתי לעתיד. התחתנו בזלצבורג במאי 1946. היינו 3 זוגות שהתחתנו ביחד.

מלבדי, לצערי כולם כבר בעולם האמת. מאוסטריה עברתי לאיטליה בשנת 1947, כי לא סבלתי את האנטישמיות של האוסטרים. "גם הם סבלו מהגרמנים". אחרי קום המדינה במאי 1949 עלינו סוף סוף לארץ ישראל באונייה "גלילה". הצפיפות הייתה בלתי נסבלת - במקום 300 איש היו על האנייה 800 איש ויותר. בארץ גרנו במעברת באר יעקב שנה וחצי. בסוף 1949 התקבלתי לעבוד בחב' חשמל ובשנת 1950 קיבלנו רק חדר אחד, אבל הרגשנו כמו בגן עדן.

אחר כך נולדו שתי בנותי הנהדרות אילנה-לאה ע"ש אימי, ורותי, שאילנה בחרה את שמה.

אידה - אשתי הייתה מאד חרוצה, לאחר שהכרנו למדה ממני אידיש, ופה בארץ למדה אנגלית ועברית בבר אילן, ואחר כך גם לימדה אנגלית.

לרופאים, לוקח ילדי עולים לערוך ברית מילה, ולערוך בר מצווה, אוסף כסף מקופות קטנות עבור האגודה למלחמה בסרטן וכו'.

התנדבות זו נותנת לי סיפוק ואושר רב. כשאני רואה שהנזקק מאושר זה עושה גם אותי מאושר ונותן לי כח להמשיך. בנתי אומרות "שאני איש אחד של מוסד שלם".

החברה והסובבים אותי יודעים על כל זה ועל כך קיבלתי את אות יקיר העיר גבעתיים.

אמשיך לעזור ולהתנדב עד כמה שאוכל. תודה לכולם שבאתם לחגוג איתי ותודה מיוחדת לבעלי הבית - משפחת גרשוני - בתיה ואלי, שהעמידו לרשות המשפחה את ביתם היפה.

בשמחה למשפחה.

רותי נשואה לעמי לוסטיג ולהם נולדו 2 ילדים: עידו ואפרת. עידו נשוי לניצן. רותי - תודה שזכיתי לראות שקיבלת את תואר הדוקטור. עשית לי נחת רוח. אני נזכר שמאז שנולדת תמיד ידעת לאן את רוצה להגיע.

מכיתה ד', היו לנו בעיות איתך - היית תולשת דפים מספרי הלימוד ואומרת לנו שאין שיעורים, ואני תמיד הלכתי לשאול את החברות שלך, קניתי ספרים חדשים, ולא התרגשתי מזה. תמיד נתת את התשובה "לא כל מה שמלמדים מעניין אותי, כשאגדל אלמד מה שמעניין אותי", והיום הוכחת לי שצדקת בטענתך. ישר - כח! היום אני רואה תוצאות. זה גורם לי להתרגש עד דמעות, והמון המון נחת, אני מאחל לך הצלחה בעתיד.

אני מודה לעמי עידו ואפרת על הסבלנות והעזרה. יש לכם אישה ואמא נהדרת. אני מודה לך רותי על העזרה והטיפול בי, ועל העזרה הגדולה באיגוד יוצאי ווהלין. גם בהוצאת חוברת הזיכרון של הפרטיזנים וגם בהנחיית טקס יום השואה והגבורה. מקווה אני שתמשיכי מסורת זו גם בשנים הבאות.

אני שוב מודה לך אילנה - לאה, על הנכדים והנינים המקסימים שנתת לי, ועל העזרה הרבה כשיצאתי מבית החולים.

אני מאד גאה במשפחתי. הם עוזרים לי מאד ונותנים לי הרבה חום ותשומת לב. הם עוזרים לי גם בעבודת ההתנדבות שלי - עזרה לנזקקים, באוכל, בגוד, רהיטים, דברי חשמל שאני מתקן ומוסר, לוקח אנשים חולים שאינם דוברי עברית

לספר אברים

לזכרו של יהודה מרין ז"ל

דברים לזכרו של אבא - יהודה מרין ז"ל
מאת: בתו מינה זמיר

את מפעל החיים הזה הבאת לידי ביטוי בספר "יזכור" שיצא לאור ששים שנה לאחר חורבן יהדות ווהלין, ועל-כך מגיעה לך תודה ענקית מבני הקהילות, צאצאיהם ובהם בני משפחתך.

אבא היקר, איש רב פעלים היית ולא שבעת די מעיסוק אובססיבי בהנצחת השואה, עד כי לעיתים, בבדיחות-הדעת, קראתי לך "שואן מקצועי", אם כי הייתי מלאת הערכה והערצה ליכולות שלך, ליוזמות הברוכות שלך ולרצון שלך תמיד להיות קשוב ונענה לזולתך.

היית איש מופת, שחקר והנציח את גורל קהילות ווהלין בכלל וקהילת מנייביץ-בפרט.

אבא היקר, היית איש משפחה מסור והייתה לנו, לי-כבתך ולנכדיך - ענת ועודד זכות גדולה שהיה לנו אבא כזה וסבא כזה.

אבא היקר, היית דמות יוצאת דופן, אוהב אדם איש רעים להתרועע.

אישיותך המיוחדת תשמש מצפן ומצפון לרבים, ובעיקר לנו-אוהביך. יהיה זכרך ברוך!

בתך מינה

חלפה שנה מאז עזבת אותנו אבא היקר. זו הייתה השנה הקשה ביותר בחיי. אני מתקשה להאמין שאתה איננו עוד איתנו. הראש והלב ממאנים להפנים את העובדה הטרגית הזו, שעל יהודה מרין - אבא שלי - צריך לדבר ולכתוב בלשון עבר.

אני כותבת לך במסגרת "ילקוט ווהלין", כשזו הפעם הראשונה שהוא נערך בלעדיך.

אתה - ששימשת כעורך שנים רבות אינך שותף עוד בהכנתו ונותרת כ"משגיח עליון", כדי לוודא שמפעל חשוב זה ימשיך. ב"היכל ווהלין" היית אחד מאושיות הבית, כפי שהיטיבו להגדיר זאת אנשים, לאחר לכתך מאתנו.

הבית הזה שימש שנים רבות כאכסניה לפעילותך רבת וברוכת השנים להנצחת זכר השואה.

אבא היקר, אתה שהיית אוד מוצל, באשר כל בני משפחתך ורבים מבני מנייביץ נכחדו, שמת לך למטרה בחיך לעסוק ללא לאות במלאכת הקודש להנצחת קהילת מנייביץ וקהילות נוספות שבמחוז ווהלין, בעיקר למען דור ההמשך.

במשך למעלה מחמישים שנה ליקטת בהתמדה, בסבלנות ובמרץ שאפיינו אותך, את סיפור העיירות, כפי שהשתקף מעדויותיהם של אלה שניצלו, כל אחד וסיפור חייו.

לזכרו של יהודה מרין ז"ל מאת: בוריס בירק

יהודה חברי וידידי,

קשה לי מאוד לדבר עליך בלשון עבר. אתה היית מאוד קרוב לליבי. היית לי אח ורע.

שנינו הגענו מאותו איזור בוהלין, אתה ממנייביץ ואני מקולקי, שתי עיירות שכנות. שנינו איבדנו את משפחותינו שנרצחו במלחמה הנוראה, ובאנו לארץ לבנות חיים חדשים. נפגשנו בשנות החמישים ומהרגע הראשון התפתחה בינינו ידידות ואהבת נפש. אתה בנית משפחה לתפארת יחד עם לובה אהבת נעוריד. עם השנים נולדו לכם ילדים: מינה ויוסי ולימים גדלה המשפחה ונולדו אף נכדים. ראית מהם נחת מרובה.

עם בואך לארץ עמלת להשלים את השכלתך, עשית תואר ראשון ושני ולא הפסקת ללמוד את עברנו כעם ובמיוחד את תקופת השואה. השתלבת בעבודה בבית היולדות בתל השומר ועם השנים התמנית למנהלן של בית היולדות. התמסרת כל-כולך לעבודה. את זמנך הקדשת הן לפיתוח הצד המנהלי של בית היולדות והן לטיפול הצד האנושי של הסגל הרפואי והמנהלי ובעיקר של היולדות והנשים שנוקו לעזרה רפואית. תמיד מצאת זמן לכולם והיית להם אוזן קשבת. בנוסף לעבודתך בבית היולדות, דאגת ללימודי העברית של העולים החדשים מקרב עובדי בית החולים ויזמת פתיחת אולפן בין כותלי בית החולים. בית החולים אף שלח אותך להשתלמות בארצות הברית בנושא ניהול בתי-חולים. את שלמדת בחצי השנה בחו"ל. יישמת בפיתוח בית יולדות שהפך למוביל בארץ. כל השנים האלה קראת, למדת וחקרת ללא הרף. כתבת ספרים ופרסמת מאמרים

בעברית ובאנגלית. בהם אתה מספר את סיפור העיירות שהיו ואינן עוד, את סיפור ההישרדות והמאבק לחיים ביערות ווהלין של משפחות ניצולים מהעיירות שנכחדו על-ידי הצורר הנאצי והאוקראינים עוזריהם. משפחות אלה עזרו לפרטיזנים ושימשו להם עורך תומך לחימה. בשורות פרטיזנים אלה לחם אחיך אברהם שנפל כחייל בצבא האדום בחזית קניקסברג.

סגירת מעגל עם העבר הקשה היה המסע לקולקי ומנייביץ באוגוסט 1991. נסענו דור ראשון ושני לניצולים להסיר את הלוט מעל המצבה ביערות ולהגיד קדיש בסמוך לבורות ההריגה שהפכו לקברי האחים בהם נרצחו בני משפחותינו ובני העיירות שלנו. מצבה שהוקמה ביוזמה משותפת עם שלטונות ברית המועצות ובסיוע מסור של מר נקונייציני תושב לוצק. היינו מתווי דרך וכיוון להנצחת הזיכרון לא רק בארץ בין כותלי היכל ווהלין, אלא אף על אדמת ווהלין ספוגת דם יקירנו. רגבים מאדמה זו הבאנו עמנו ארצה והם נטמנו בבית הקברות של חולון בשדרת המצבות המנציחות את קהילות ווהלין שנכחדו. מאז ועד היום ממשיכות קבוצות של דור ראשון שני ושלישי לעשות את מסע הנצחה זה.

עם פרישתך לגמלאות ביקשתי ממך להשתלב בפעילות בהיכל ווהלין. כדרכך את כל-כולך השקעת במשימה. השתלבת בהנהלה והיית מזכיר האיגוד, כתבת לילקוט ווהלין ודאגת לקידום ההנצחה של קהילות ווהלין.

גדול החלל שהותרת והגעגועים אליך רבים.

יהי זכרך ברוך!

דברים לזכרו של עזרא ניר (נאח'ס) ז"ל

אמא ואבא נפגשו בחיפה והקימו משפחה (3 בנים). רוב שנותיהם התגוררו ברחובות ובתל-אביב.

אבא היה איש מאד פעלתן ואהב לעזור לזולת.

בשנותיו הראשונות בארץ היה חבר ב"הגנה", עסק בקליטת העלייה לפני ועם קום המדינה במסגרת הסוכנות היהודית ושנים ניהל את מחנות העולים בנתניה ובעין שמר.

במשך רוב שנותיו בארץ עסק באגודת הצרכניות שלימים הפכה לריבוע הכחול, עד יציאתו לפנסיה בגיל 65. אך איש כעזרא, לא נח וכפנסיונר עבד במחלקת החשבונות של רשת מלונות דן עד גיל 95 בתפקידים שונים ובמקביל היה פעיל בהנצחת הנספים בשואה והיה בוועד של מרכז יהדות ווהלן.

אבא מיעט לדבר על משפחתו, כל הידוע לנו על אבא הוא מסיפורי אמא על משפחתו של אבא.

בשנותיו האחרונות חזר לדבר על אימו שאותה אהב מאד ועל כך שלא הצליח להביאה ארצה.

אבא נפטר בבית אבות בו שהה פחות משנה. הניח אחריו 3 בנים, 10 נכדים, 14 נינים.

יהא זכרו בריך.
נכתב ע"י בניו: אבי ניר, גיורא ניר ואורי ניר

נולד ב- 4/5/1913
נפטר ב- 28/10/2010 בגיל 97

אבא נולד בעיר לודמיר פולין והתייתם מאביו בגיל 9. אמו הייתה המפרנסת היחידה בבית.

לאבא היו עוד 7 אחים בוגרים שרובם היו בעלי משפחות וחיו ברוסיה.

אבא למד בבית הספר היהודי בעיר ובגיל 16 הצטרף לשומר הצעיר בהנהגת זאב ווינר אשר היה חברו בכל שנותיו בארץ.

ב-1935 עלה לארץ עם גרעין השומר הצעיר שלימים הקים את קיבוץ עמיר שבגליל העליון, אך מצפונו העיקר עליו מאחר והשאיר את אמו בפולין, על כן עזב את הגרעין כדי לאסוף כסף להעלות את אימו לארץ. לצערו הוא לא הספיק, אימו נספתה בשואה יחד עם כל יתר המשפחה (שישה אחים ואחיות ומשפחותיהם). רק אחות אחת - גניה, הספיקה לעלות לארץ בשנת 1939 ולהקים משפחה בחיפה.

דברים לזכרו של מרדכי קרופ ז"ל

אבא שלנו - מרדכי (מוטל) קרופ ז"ל

מאת: ציפי קרליץ וטלאור (טובה) סלע

אבד. הוא נסע ממדינה למדינה ממחנה פליטים אחד למשנהו, בדרך הצטרף לשורות "הבריחה" והוביל קבוצות פליטים מעבר לגבול. לאחר מסע בן 4000 ק"מ מצא את חנה ורחל באיטליה.

הם נישאו במחנה הפליטים במודנה, משם הועברו למחנה פליטים בדרום איטליה. עם קום המדינה עלו לארץ באוניה רעועה וכאן הקימו בעמל רב בית לתפארת. בית שיש בו ילדים, נכדים, נינים, בית שכולו חום ואהבה.

אבא הרבה לספר על ילדותו, לימודיו, הפעילות בתנועת הנוער הציונית, הצבא האדום וגם על הגיטו, היער והציידים אצלם התחבאו. על הזוועות, האימה והפחד למדנו רק כשקראנו את הספר שכתב.

אבא עבד כל השנים בשירות הבולאי ולימים היה לממונה על ייצור והפקת הבולים של מדינת ישראל, תפקיד אותו מילא בכישרון רב. הוא היה צלם מחונן והנציח את כול האירועים המשפחתיים. ידי הזהב שלו תיקנו כל תקלה, הדביקו כל שבר, בנו מכונות והתקינו תחפושות. עם יציאתו לפנסיה התגלה גם כישרון הציור המופלא שלו.

במשך חודשים כתב בכישרון ביטוי עשיר ובשפה עברית רהוטה ומדויקת, את הספר "בין יאוש לתקווה", והשאיר מזכרת לדורי דורות. בספר החשוב הזה סיפר על העיירה ועל יהודיה וגילה את סיפור ההישרדות המופלא שלו ושל חנה

בי"א בחודש אב תשע"א 11.8.2011 בבוקר יום חמישי - נדס לנצח ליבו החם, הקשוב והאוהב של אבא שלנו, מרדכי (מוטל) קרופ ז"ל.

בחיי הצעירים, בעיירת הולדתו וורקוביץ, ידע חיים טובים בחיק משפחה אוהבת. למד ב"חדר", בבית הספר העממי הפולני בעיירה, בגימנסיה "תרבות" ברובנו ועמד בהצלחה בבחינות הבגרות.

מוכשר, מצליח ומצטיין מאוד בלימודים היה, חסון בגופו ובנפשו, ציוני נלהב עם תכניות לעתיד מזהיר.

כשבאו ימים רעים וקשים על עם ישראל, על העיירה ועל משפחתו, החליט לשרוד! הוא ניצל בזכות תושייתו הגדולה ואומץ לבו ובזכותו ניצלו גם חברתו חנה - אמא שלנו - תיבדל לחיים ארוכים ואחותו רחל ז"ל, דודתנו היחידה. יחד הם שרדו ימים קשים, בגיטו ושמונה עשר חודשים של אימה ופחד, רעב וצמא, במתבנים, ביערות, בשדות ומתחת לאדמה, בקור נוראי, בשלג, בגשם ובחום הקיץ.

עם כיבוש האזור ע"י הרוסים התגייס מוטל לצבא האדום בשאיפה לנקום בגרמנים את נקמת דם הוריו וכל היקרים לו שנרצחו.

לאחר שנה וחצי של שירות, העז לערוק מהצבא האדום המהולל כדי לחפש את חנה חברתו ואחותו רחל שהקשר איתן

ולקרו, ביקש מאיתנו שנמשיך את פועלו להנצחת יקיריו ובני העיירה.

בספרו, כתב אבא: "היינו מיואשים, כי לא ראינו סימן לכך שמשהו יכול להשתנות לטובתנו, אבל היה בנו זיק כלשהו של תקווה, וחלמנו שאם, בדרך נס, יגיע יום ונצא לחופשי, נסתפק בפת לחם, באור השמש ובהליכה חופשית ללא פחד, ברחוב".

אשרינו שאבא זכה להגשים את תקוותו וזכה לחיות חיים ארוכים ומלאים. הוא זכה לחיות עד גיל 92 נשוי עם אמא-חנה 66 שנה כמו זוג יונים, ואנחנו זכינו לגדול בחממה בה גם כשבגרנו, היינו הילדות הקטנות של אבא, ששומר עלינו ודואג לנו, לנכדים לנינים, ולמשפחה כולה.

במוצאי השבת האחרונה, לפני שאיבד את הכרתו, היינו כולנו סביבו במסיבת יום הולדת לנכד אייל. הוא ישב בכורסתו, שלוב ידיים עם אמא, נישק וחיבק כל אחד ואחד מאיתנו. וזהו הזיכרון שנישא, בו נתנחם ולנצח נתגעגע.

ורחל ואת המאורעות הנוראים שחו. בכישרון נדיר כתב ספר השוזר את סיפור ההיסטוריה של הימים הקשים ההם יחד עם סיפור האהבה שלו ושל רעייתו אותה הכיר מיום שנולדה.

אבא היה פעיל בארגון יוצאי ורקוביץ ואוזירן, דאג לקיום האזכרות, להקמת המצבה בבית-העלמין בחולון, המנציחה את שתי הקהילות שחרבו ובשנת 1993 אירגן את המסע של בני דורו ששרדו, יחד עם בני הדור השני והשלישי, שהיו סקרנים לראות ולשמוע ויצאו לגלות מה נותר בוורקוביץ ואוזיראן.

כשהגיעו גלי העליה מברית המועצות קיבץ סביבו שכנים עולים חדשים ולימד עברית, תנ"ך וידיעת הארץ.

כל מי שהכיר אותו, מי ששוחח איתו התאהב בו מיד. היו בו אורך רוח וענווה אין קץ, צניעות וטוב לב. תמיד ידע לספר בדיחה, לעודד, להגיד מילה טובה של נחמה.

בדרכו השקטה והאופטימית ניתב הכול בדרכי שלום, בסבלנות ובאהבה. כשכהו עיניו ושוב לא יכול היה לכתוב

יד לנספים

מילרד
רות; **יערות**
אבודים, אפי
מלצר, 2010.
(רוקיטנה)

ביבר אברהם
וישראל בן דור,
יהודים של
יערות ואגמים;
קהילת קאמין
קושירסקי
והסביבה (פלך
ווהלין), דפוס
שלמה לוי,
2007.

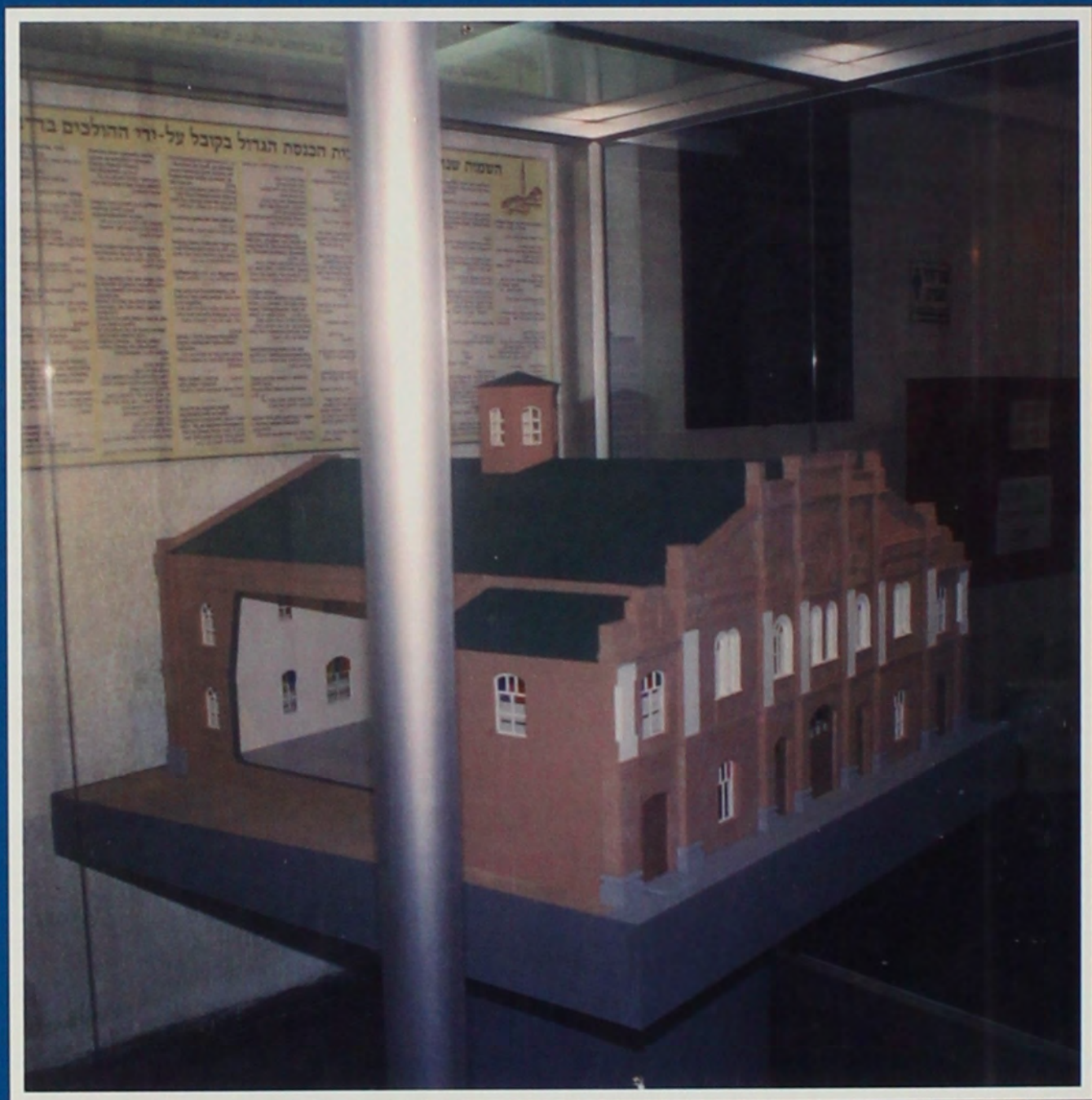
פודגיצקי אנה;
אשה במנוסה,
יד ושם בשיתוף
משרד הבטחון,
2002. (קוריץ)

בריק נקריץ
מרים, **בדרכי**
החיים; ילדות
בזהות ארית
בן הכפריים,
יד ושם, 2004.
(לוצק)

ברנשטיין דוד,
לשרוד כדי לספר;
חול מלח ופלפל,
הוצאת המחבר,
2010.

דגם בית הכנסת הגדול בקיבוץ